

POEETIKA
Gümnaasiumiõpik

Arne Merilai
Anneli Saro
Epp Annus

POEETIKA

Gümnaasiumiõpik

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

2007

Haridus- ja Teadusministeerium kinnitab: õpik vastab riiklikule õppekavale.

Retsenseerinud: *Karl Muru, Katrin Kalamees;*

Riikliku Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskuse eesti keele, kirjanduse ja meediaõpetuse ainenõukogu,
Tiit Hennoste, Sirje Nootre, Mari Kadakas

Keeletoimetaja: *Lea Tooming*

Küljendaja: *Aive Maasalu*

Kujundaja: *Aita Linnas*

Teine, täiendatud trükk, 2007

Autoriõigus: autorid ja Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003

ISBN 978–9949–11–549–5

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

EESSÕNA

Kallis lugeja, õppija või õpetaja!

Ilukirjandus on kujundliku mõtlemise ja keelekasutuse tulemus. Kirjandus kannab erilisi väärtusi: ühiskondlikke, ajaloolisi, rahvus- ja maailmakultuurilisi, mõistelisi ning tundelisi. Kujundikeele mõistmine on sõnakunstiga suhtlemise, valdamine — loomise eelduseks.

Poeetika on teadus, mis ühendab kirjanduse ja keele uurimist, eesmärgiks teose ehituse mitmekülgsem ja sügavam tundmine. Õpik tutvustab poeetilise analüüsi ja kirjutamise eri võimalusi; avab luule, draama ja proosa olemust ehk lüürika, draamatika ning eepika suhteid ja vorme. Kirjanduse poeetika aitab paremini aru saada ka teatrist, filmist ja teistest kunstidest, kõnelemata reklaamist või muudest tarbetekstidest.

Käsitlus on loodud gümnaasiumi kirjandusõpetust silmas pidades, kuid sobib tarvitada ka põhikooli lõpuklassides, põhivarana ülikoolides, kirjandusõbra käsiraamatuna.

Aine on kirjanduse ja sellega lõimitud keeletundide loomulik osa, mida võib õpetada nii peatükiti kui eraldi kursusena. Peatükkides esitatakse küsimusi ühisaruteluks, millega võiks teemasid sisse juhatada. Ülesannete asemel soovitatakse harjutusi, vähendamaks kohustuse painet. Ainekavaga vahetult seostatavad põhimõisted esitatakse suurtähelisena; rõhutatud kiri tähistab abimõisteid või muid esiletõsteid, mida võib käsitleda valikuliselt. Väiksemas kirjas lõigud pakuvad huvitavat lisateavet või analüüsinäiteid. Joonealused märkused avavad võõrterminite algupäraseid tähendusi.

Autorid on lähenemist terviku nimel ühtlustanud, säilitades siiski isikliku stiili ja vaatepunkti. Eri osad täiendavad üksteist: draamaanalüüsi võtteid võib katsetada ka eepilise teose puhul, luule kujundlikkuse näitel iseloomustada proosa või draama sõnastusstiili ja vastupidi.

Head lugemist, õppimist ja õpetamist!

Arne Merilai, Anneli Saro, Epp Annus

SISUKORD

ILUKIRJANDUSLIKKUS. <i>Arne Merilai</i>	9
I. LUULE POEETIKA. <i>Arne Merilai</i>	15
LÜÜRIKA JA LUULE	17
POEETILINE TEKST	21
Kujundlik keekekasutus	21
Osutav ja poeetiline	21
Poeetiline stiil	25
Sisuühtsus	26
Väljendusühtsus	31
Kõne-, lause- ja piltkujundid	39
Kõnekujundid	40
Metafoor	41
Metonüümia	44
Lausekujundid	47
Piltkujundid	51
LUULE VORM	57
Värsiõpetus	57
Keel ja rütm	57
Värsisüsteemid ja -möödud	60
Silbilisrõhuline värsisüsteem	60
Rõhuline värsisüsteem	62
Vabavärss	63
Värtelised värsisüsteemid	64
Regivärss	65
Antiikvärss	66
Silbiline värsisüsteem	68
Riim ja kõlakujundid	73
Algrüim	74
Lõpprüim	75
Teisi kõlakujundeid	75
Salmid ja kinnisvormid	81
Salmid	81
Kinnisvormid	82
LISALUGEMIST	88

Sisukord

II. DRAAMA POEETIKA. <i>Anneli Saro</i>	89
Mis on draamatika?	91
Draamatika ja eepika suhted	95
Draamatika ja teatri suhted	98
Draamatika žanrid: tragöödia, komöödia, draama	103
Dialoog, monoloog, remark	108
Tegelase analüüs	113
Tegelaskonna analüüs	118
Konflikt, sündmus, intriig, pinge	123
Kompositsiooni analüüs	126
LISA. M. Undi näidendi “Good-bye, baby” stseen “Parsifal lahkub ...”	134
LISALUGEMIST	138
III. PROOSA POEETIKA. <i>Epp Annus</i>	139
AUTOR, LUGEJA JA TEOS.....	141
AUTOR	142
Autor ja tema aeg	143
Autor ja kirjanduse põhiliigid. Tekstuaalne autor	145
LUGEJA	149
Lugemisnauding	154
Proosateose mõju lugejale	155
TEOS	157
Teos ja tekst	157
Kirjandusteose vaatepunkt	158
Proosateose tegelased	165
Kompositsioon	170
Ajalised mängud	177
Ideestik	179
PROOSAŽANRID	183
Epos	183
Romaan	184
Romaani arengulugu	186
Romantiline romaan	186
Realistlik romaan	187
Naturalistlik romaan	188
Modernistlik romaan	188
Postmodernistlik romaan	190
Teised proosažanrid	191
1. LISA. Mati Unt “Lehekülg eesti kultuuri ajaloost”	195
2. LISA. Ervin Õunapuu “Laadalised”	197
LISALUGEMIST	201
MÕISTELOEND	202

ILUKIRJANDUSLIKKUS

ARNE MERILAI

Üks tekst¹ on argipäevane, teine ilukirjanduslik. Milles on nende erinevus? Mis muudab ühe kirjutise sõnakunstiks, teise aga tarbetekstiks?

Luule ehk poesia on keeleline looming, kunst. **SÕNAKUNSTINA** on kogu ilukirjandus poeetiline. Ilukirjanduslike, st. lüüriiliste, eepiliste ja dramaatiliste tekstide olemust, nende ehitust ja toimet ehk ilukirjanduslikkust uurib **filoloogia**² ehk keele- ja kirjandusteaduse ning filosoofia³ haru nimega poeetika. **POEETIKA** on **luulekunsti või laiemalt ilukirjanduslikkuse õpetus**. Teose või teksti poetikaks võib aga nimetada ka luulekunstiõpetuse uurimisobjekti: kunstilise mõjuga sõnateose sisu ja vormivõtete tervikut, mis allub kirjandusteaduslikule ehk poeetikaanalüüsile.

Kujundliku keele küsimused on huvitanud loovaid mõtlejaid muistsetest aegadest saadik. Uurimusega **“Luulekunstist”** rajas poeetika kui teaduse vanakreeka filosoof **Aristoteles** (384–322 eKr.). Kreeklaste kõrgelearenenud ilukõneteorias olid sügavalt mõjutatud ladina autorid, nagu poet **Flaccus Quintus Horatius** (65–8 eKr.), kes lõi oma **“Ars poetica”**, või retoorik **Marcus Fabius Quintilianus** (u. 35–96), 12-köitelise õpiku autor ja Cicero kõnede ülistaja. Sajandeid hiljem, pärast renessansi poete, nagu **Dante Alighieri** (1265–1321), jätkas nende tööd prantsuse klassitsist **Nicolas Boileau** (1636–1711).

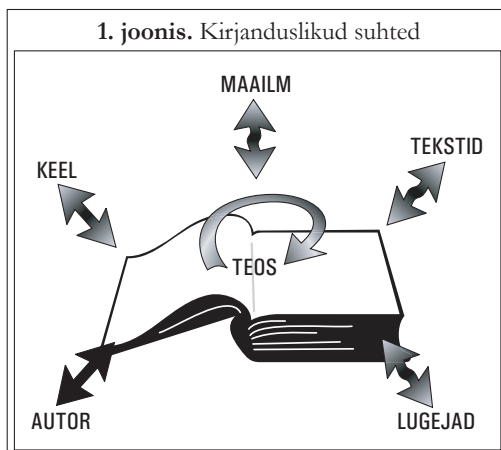
Üldist poeetikat arendas nii 18.–19. sajandi saksa-inglise romantiline vaim (filosoofid **Immanuel Kant**, **August Wilhelm von Schlegel**, **Georg Wilhelm Friedrich Hegel**; luuletajad **Johann Wolfgang von Goethe**, **William Wordsworth**, **Samuel Coleridge**), eelmise sajandi vene vormikoolkond (**Viktor Šklovski**, **Roman Jakobson**, **Mihhail Bahtin**) kui ka prantsuse strukturalistlik mõte (**Tzvetan Todorov**, **Roland Barthes**, **Gérard Genette**) jpt.

¹ *textum* — ladina k. ‘kangas’, ‘kude’, ‘seos’, ‘tekst’; *texere* — ‘kuduma’, ‘liitma’.

² *philologia* (*phileo* ‘armastan’ + *logos* ‘sõna’, ‘mõiste’, ‘käsitus’) — kreeka k. ‘sõnaarmastus’, ‘keelarmastus’.

³ *philosophia* (*phileo* ‘armastan’ + *sophia* ‘tarkus’) — kreeka k. ‘tarkusearmastus’.

Ilukirjanduslikkus

Tuntumad värsitehnika käsitlejad Eestis olid luuletajad **Gustav Suits** (1883–1956) ja **Henrik Visnapuu** (1889–1951), koolmeistrid **Jaan Ainalo** (1882–1941) ning **Bernard Sõöt** (1900–1976). Luule poetikat on kaasajastanud luuletaja ja tõlkija **Ain Kaalep** (1926), kirjandusteadlased **Mart Mäger** (1935–1993), **Jaak Põldmäe** (1942–1979), **Juri** (1922–1993) ning **Mihhail Lotman** (1952), **Karl Muru** (1927) ja **Hasso Krull** (1964).

Kirjanduslikkus toimib seostes teose, autori, keele, teiste tekstide, maailma ja lugejaga (vt. 1. joonis). Kirjandusele võib läheneda mitmeti: lähtuvalt teosest endast, tema keelest, autori taotlustest, ühiskondlikust sisust, teiste tekstide mõjust või vastuvõtja vaatepunktist.

Teose **tõlgendamist** iseväärtusena, tema enda ehitusest ehk **struktuurist**¹ lähtuvalt nimetatakse **lähilugemiseks**. Sageli liitub sellega **keelekeskne arvustus** ehk **kriitika**². Autori ja teose seosele keskenduvad **elu- ja loominguloolised** ning **psühholoogilised vaatlused**. Teose tähendusest ehk tema vahekorrast maailmaga huvituvad **ühiskondlikud teooriad**, vaadeldes kirjandust kui tegelikkuse peegeldust ehk ühiskondlike suhete tulemust. Teose avamisest teiste kirjutiste vormilisel või sisulisel taustal lähtub tekstidevaheline ehk **intertekstuaalne lähenemisviis**. Kirjanduse vastuvõtu (lugemise ja kriitika) uurimisega tegeleb eeskätt **lugejakeskne analüüs**.

Kuigi eri tõlgendusviisid kalduvad mõnda seost enam rõhutama, esineb “puhast” uurimismeetodit³ harva, sest ikka lõimitakse mitmeid vaatenurki ehk aspekte. Poetikale on oluline kirjandusliku suhtevõrgu kogu tervik.

¹ *structura* — ladina k. ‘ehitus’.

² *krītes* — kreeka k. ‘kohtunik’; *krītikos* — ‘otsustusvõimeline’; *krītiike* — ‘arvustus’.

³ *methodos* (*meta-* ‘järele’ + *bodos* ‘tee’) — kreeka k. ‘järgi käimine’, ‘uurimistee’.

Sõnakunsteos põhineb **kujundil**. Ta ei ole tavaline tekst teiste kirjutiste seas, vaid erilise omadusega — kunstiline tekst. Ilukirjanduslikkus ehk kunstilisus on **kujundliku keelekasutuse** tulemus. Seega algab ilukirjanduse mõistmine kujundi olemuse taipamisest. Enamik lugejaist saab sellega hästi hakkama, kuid poeetika kui teadus püüab kujundlikkuse toimimist lähemalt seletada.

Üldjuhul kannab ilukirjandus mingeid **vaimseid väärtusi** (mis samuti eristavad teda teistest tekstitüüpidest): ühiskondlikke, ajaloolisi, moraalseid, rahvus- ja maailmakultuurilisi, keelelisi... Need kaasnevad väärtused (mis võivad midagi nii jaatada kui ka eitada) kinnitatakse ja võimendatakse vastuvõtja teadvuses kujundi jõul. Kirjandus mitte ainult ei kujuta maailma, vaid ka kujustab ja kujundab: avab, väljendab ja loob uusi seoseid maailmas kunstilise terviku ehk, nagu uskus **Immanuel Kant** (1724–1804), ilu seaduste alusel. Seda püüabki avastada ja kirjeldada poeetika kui kunstilise teksti **esteetika**¹.

Kirjandusõpetuses eeldatakse, et just nimelt kujundlikkuse mõistmine selle mõttelis-tundelises ühtsuses avab tee esteetiliste ja eetiliste tõekspidamiste kujundamisele, isiksuse vaimu ja väljenduse rikastamisele, teise kogemuse omandamisele, ühiskonna ja kultuuri sügavamale vastuvõtule. Kujundikeele mõistmine on kunstiga suhtlemise, selle valdamine — loomise eelduseks. Teosed vahelduvad, kujundlikud võtted ja mudelid püsivad. Nende tundmaõppimisel on abiks näiteks **Reet Neithali “Mis on mis kirjanduses. Kirjandusterminite leksikon keskkoolile”**.

Kujundlik kõne on **mitmetähenduslik**. Kui keegi kutsub sõpra õue, sest “päike paistab”, või loeb astronoomiaõpikust, et “Päike on taevakeha”, siis on vastav väljendus ühemõtteline ja selge. Kui aga Kristian Jaak Peterson kirjutas, et päike on *sinnise taeva silm*, siis ühemõttelisus kaob. Mida ta sellega silmas pidas? Et päike on “kõrgemal”, “liigub”, “vaatab”, “särab”, “soojendab”, “ümmargune”, “loojub ja ärkab”, “pilgutab pilve tagant” — kas kõike korraga või ainult mõnda tähendust?

Nii nagu kõne- või lausekujund üksikuna ei taandu ilukirjandusteos ka tervikuna ainult ühele tähendusele, vaid esindab olemuselt mitmetähenduslikku suhtlust. Sellega erineb ta dokumendist, ajalehest, õpikust vm. tarbetekstist, kus kujundlik väljendus ehk metafoorika on üldjuhul tavakeele tasemel. Kui tavatekst siiski tarvitab silmatorkavaid poeetilisi võtteid, laenab ta kirjanduselt mõjukust ehk prestiiži. (Vastupidi, teatavasti, juhtub haruharva.)

¹ *aisthetikos* — kreeka k. ‘meeleliselt tajuv’. Esteetika — filosoofiline teadus ilust ja kunstist.

Ilukirjanduslikkus

Niisiis järeldub kujundi mitmemõttelisusest, et kirjanduse mõistmisel on eeliseks mitmuslikkus, eri lahenduste dialoog. Kirjanduse tõlgendamisel ei sobi jäigad määratlused, sulgumine teistele lahendustele. Samas ei välista kujundi eripärast tulenev suhtelisus, et mõni tõlgendus on teistega võrreldes eelistatav, teose kui tähendusterviku suhtes sobivam.

Üksikutest ideedest jääb väheks, kui need ei arene mõtestatud **süsteemiks**¹. Kirjandusteose sõnum avaneb **tõlgenduslikus** ehk **hermeneutilises**² ringis: teose koostisosade, näiteks üksiklausete tähenduselt kogutähenduseni tõustes, terviku tasandilt omakorda teksti üksikosade juurde tagasi liikudes. Samas ei ole ükski teos ainult eneseküllane, vaid avaneb sügavamalt alles teiste teoste ja ajaloo taustal ehk tekstidevahelistes seostes, mida pakub eeskätt kirjanduslugu.

Poeetika tundmine õpetab mistahes ala keeletarvitust läbi nägema. Ühelt poolt aitab see loovalt osaleda kultuuris, teisalt kas või vältida poliitilise häma või reklaami meelituse õnge minekut. Kes valdab poeetilist väljendust, mõistab kergemini ka teisi, lihtsamaid keelekasutusi. Ilukirjandusega suhtlemine pakub võimaluse igapäeva mätta otsast kõrgemale tõusta. Vaimsed väärtused on üldised ja kestavad üle aegade. Vabadus on ilus.

HARJUTUSED

1. Võrdle H. Visnapuu luuletuse “Üle kodumäe” ja ajaleheartikli “Parteijuhid valitsemise osas eri meelel” kujundlikkust. Milles näed erinevusi?
2. Ava luuletuse ja artikli metafooride tähendus. Mis teeb tõlgendamise raskeks?

¹ *systema* — kreeka k. ‘tervik’, ‘ühendus’.

² *Hermeneutika* ehk tõlgenduskunst sai nimetuse kreeka õnnjumala ja jumalate sõnumitooja *Hermese* järgi, keda peeti ka karjaste, kauplejate, rändurite, sulide ja luiskajate kaitsjaks.

ÜLE KODUMÄE

Henrik Visnapuu

Üle kodumäe **kumera** **kupli**

epiteetidid

suveöö **sumestan** **valu**.

Toomingad valuvad talu,

üle ussaia vaatavad kopli.

Aian õunapuud **punasest** lõngast

ketravad **magusaid** palle.

Vaatavad **armunult** põlle

nurmed visaten **robelist** rõngast.

Oja leppade jalgu nüüd peseb

metafoor, isikustamine

kivile kivi päält asten.

Odrapäa **mahedan** kasten

kaera **pehmete** sarviga puseb.

Maja vajunud **rõõmsasse** unde.

Muru pääl magavad rohiti

isegi haldjad rahun.

Silmik seinakell ükski teeb tunde.

metonüümia

PARTEIJUHID VALITSEMISE OSAS ERI MEELEL

Kuue suurema Riigikogu valimistel osaleva erakonna esimehed vastavad täna Postimehe küsimustele riigivalitsemisest ja sise poliitikast.

Selgub, et kõigi soovide täitumiseks peaks järgmine peaminister olema parempoolne, Keskerakonnast, mitte võimuhull, võitjapartei juht ning omama ettekujutust, kuidas anda Eestile uus hoog.

Läbi¹ erinevate küsimuste selgub parteijuhtide valimiseelne positsioon: kellega teha valitsust ja kellega seda mitte teha, mis punktid peaksid ilmtingimata olema koalitsioonileppes ja mida sinna kirjutada ei tohi.

Saab ka teada, mis seisukohal on tipp-poliitikutel üsnagi kuumaks tõusnud parteide² ja valimiskampaania rahastamise teemadel.

Postimees 2003, 28.II

¹ Sõna 'läbi' väärtarvitus.

² Eksitav sõnajärg.

I

LUULE POEETIKA

Arne Merilai

LÜÜRIKA JA LUULE

Luule, see ei tule tuulest... ütles Anna Haava. Ilmselt küll, kuid millest ta siis tuleb? Mis on luule? Või lüürika? Ja kirjandus üldse? Alljärgnev üldistatud kogemus esindab ühte võimalikku vastust.

LÜÜRIKA¹ (ing. *lyrics*, sks. *die Lyrik*, pr. *le lyrique*, vn. *лyрика*, sm. *lyriikka*) on sõnakunsti üks **PÕHILIIKE** eepika² ja dramaatika³ kõrval.

EEPIKA kui põhiliigi **ŽANRID**⁴ (eepos, romaan, novell, jutustus, muinasjutt, laast) keskenduvad välismaailma kirjeldamisele ja jutustamisele — **eepilisele**. Eepikat huvitab objektiivne — väline pilt, olnud või arenev sündmus, lugu, teise ehk “tema” ja “nende” jälgimine.

DRAMAATIKA žanre ehk liike (tragöödia, draama, komöödia, kuuldemäng, sketš, intermeedium, libreto, stsenaarium) iseloomustab tegevuse vahetu kujutamine, otsene kõne ja dialoog — **dramaatiline**. Dramaatikat kannab konflikt — sisemise ja välise ehk subjektiivse ning objektiivse kokku kuulumine või vastuolu, intriig; tahtmine, saamine ja muutumine ehk tulevikku liikumine; “meie” koosolu ja probleemid.

Lüürika liigid ehk vormid on **LUULETUSED** (sh. sonetid, oodid, hümnid, pastoraalid, eelegiad, haikud, tankad), mis väljendavad peamiselt siseilma elamusi, tundeid või mõtteid — **lüürilist** ehk **lürismi**. Lüürikat iseloomustab subjektiivne ehk isiklik ja intiimne: sisemine enesevaatlus, hingeseisundid, tunde ja mõtte meenutamine või hetkeline kehtestamine, “mina” avamine, pihtimine. Luuletus (ing. *poem*, sks. *das Gedicht*, pr. *la poésie*, vn. *смyсловопеиue*, sm. *runo*) kõneleb **LÜÜRILISE MINA** vaatepunktist, mis läheneb tegeliku autori omale, kuid ei pea sellega kattuma: vastanduvad siiras luule ja rolliluule, maski kasutus (vrd. tekstuaalse autori mõistega proosas).

Niisiis keskendub ilukirjandus põhiliikide lüürika, eepika ja dramaatika abil inimese siseilma, välisilma ehk looduse ja ühiskonna ning nende kokkupuute

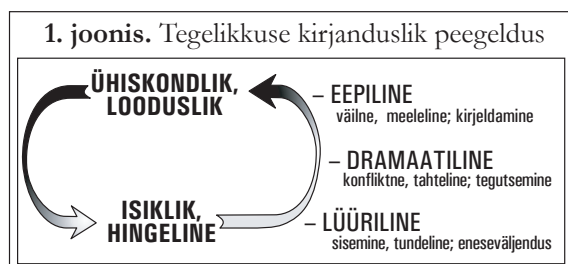
¹ *lyra* — vanakreeka keelpill, kandle ja kitarrri sugulane. *Lyrikos* — kreeka k. ‘lüüra saatel lauldav’, ‘tundeline’.

² *epos* — kreeka k. ‘sõna’, ‘kõne’; *epikos* — ‘jutustav’, ‘eeposlik’.

³ *drama* — kreeka k. ‘tegevus’; *dramatikos* — ‘tegevuslik’, ‘dramaatiline’.

⁴ *genre* — prantsuse k. ‘liik’, ‘sugu’, ‘viis’, ‘vorm’.

Lüürika ja luule

kujutamisele (vt. 1. joonis). Eepiline, lüüriline ja dramaatiline kuuluvad tervikusse, olles omavahel tihedalt seotud. Kuigi romaan ja novell rajanevad jutustamisele, leiab neist tihti lüürilisi tundeväljendusi, minajutustust, dra-

maatilist dialoogi. Näidendites kohtab sageli eepilisi kirjeldusi või lüürilisi kõrvalepõikeid ning laule. Luuletuste minavorm ja hingemaailm vahelduvad kergesti välisema kirjelduse või loo vestmisega (eepiline alge), samuti retoorilise pöördumise, väljajättelise kõne või dialoogiga (dramaatiline alge). **Lüürilist eneseväljendust, lüürilist kirjeldust ja lüürilist pöördumist** on kohati raske eristada, sest üks ei välista teist: kirjelduse või pöördumise sõnavalik väljendab enamasti ka emotsionaalset suhtumist.

Lumehelbeke

Juhan Liiv

*Lumehelbeke
tasa, tasa
lingleb aknale,
tasa... tasa...*

*Nagu viibiks ta
tasa, tasa
mõtles tules ka:
tasa, tasa!*

*Miks nii tuksud, rind?
Tasa, tasa!
Rahu otsib sind —
tasa, tasa...*

Lumesaju kirjeldus, kus *ke*-vähendusliide, sõnad *lingleb* ja *tasa* selle sisendavas korduses kannavad tundelist taavet. Väike ja õrn loovad sümpaatiat, *aken* lisab kodutunde soojust. Kirjeldus on ühtlasi meeleoluväljendus.

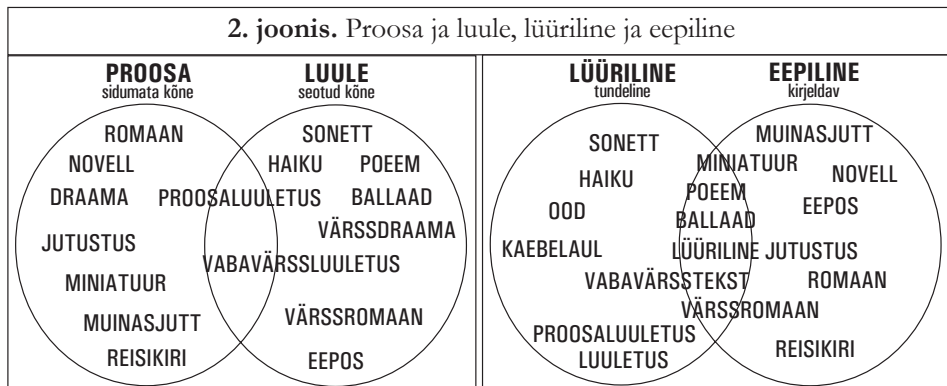
Ajavoolu aeglustamine kirjelduses tekitab pühaliku meeleolu, kandes eemale argisest. Siseilma ülekanne välisesse isikustamisel tekitab looduse hingestatud tunde, milles on müstikat.

Enesest välja asetatud vaatepunkt lubab lüürilist pöördumist enese kui objekti poole. Hingestatud maailmast tulvab siseilma rahu ja harmooniat, et vähendada elu vastuolude valu. Välise võrdpildi abil saavutatakse siseseisundi kirjeldus, eneseväljendus.

LUULE ehk **poesia**¹ (ing. *poetry*, sks. *die Dichtung*, pr. *la poésie*, vn. *поэзия*, sm. *runous*) mõiste tähistab kõiki **värss**-² ehk **seotud kõnes** teoseid; laiemalt vahel ka loomingut üldse. Luule ja lüürika mõisted on väga lähedased, kuid ei kattu. Kuigi valdavalt lüüriline ja selles mõttes lüürika sünonüüm, võib luule olla siiski ka eepiline ja dramaatiline. Kui värsssteoses valitseb eneseväljenduse asemel loo jutustamine või välismaailma kirjeldamine (eepos, värssromaan, värssmuinasjutt, eepiline poeem) või dialoogiline ja tegevuslik alge (värssnäidend, libreto), siis kaldub ta loomult rohkem eepika või dramaatika kui lüürika poole. Seepärast tarvitatakse vahel ka mõisteid **prosaepika** ja **värssseepika**, samuti **värssdraama**, eristamaks sidumata ja seotud (ehk korrastatumas) kõnes eepikat ja dramaatikat.

Kui lüüriline laad on eepilise pajatusega enam-vähem tasakaalus, tekivad **lugulaulud** ehk liitlik **LÜROEPIKA** — valmid, poemid, ballaadid, romansid. Nende olemuseks on **värsvormis jutustus**, mida saadavad **lüürilised** meeleolud. Lugulaulud, eriti ballaadid, sisaldavad tihti ka **dramaatilist** vastuolu.

Seega mängib luules ehk värsskõnes määravat, kuigi mitte lõplikku rolli lüüriline alge. Lüüriline ilme võib olla ka proosal (näiteks tundeline isikujutustus), mis mõjub “luulelisena”, aga ei ole luule. Vabavärsis luuletus, eriti aga rütmiline proosa märgivad luule ja proosa vahelist üleminekuala, kus väljenduse vorm on vaid osaliselt seotud. Niisiis ei ole kirjanduses jäigalt välistavaid piire — nähtused võivad selgelt eristuda kui ka lõimivaid ühisosasis moodustada (vt. 2. joonis).

¹ *poiema* — kreeka k. ‘tehtu’, ‘loodu’, ‘esile toodu’; *poiesis* — ‘loov oskus, kunst’.

² *versus* — ladina k. ‘vagu’, ‘(kirja)rida’.

Lüürika ja luule

Oma ürgselt tekkelt on luule seotud **laulva** esituse ja tantsuga. Aegade jooksul on sõnaline ja kirjutatud osa iseseisvunud, kuid tihe seos muusikaga säilib — väljenduse kõlavus ja rütm on poeesia põhitunnuseks. *“Luuletus on viisita jäänud laul,”* ütleb Hando Runnel ja toetab hermeneutikute filosoofiat: *“Luule on elamine keeles.”*

HARJUTUSED

- 1) Leia ja kirjelda
  - a) lüürilist kirjeldust Villem Ridala luuletuses “Talvine õhtu”;
  - b) lüürilist eneseväljendust Ernst Enno luuletuses “Koituigatsus”;
  - c) lüürilist pöördumist Lydia Koidula luuletuses “Miks sa nutad?”;
  - d) lüürilist kirjeldust, eneseväljendust ja pöördumist Gustav Suitsu “Sügise laulus”.

- 2) Nimeta
  - a) kuus lüroepilist ballaadi (nt. Jaan Bergmann “Ustav Ülo”);
  - b) viis eepost (nt. Andrejs Pumpurs “Lāčplēsis”);
  - c) neli värssnäidendit (nt. Molière “Ihnus”);
  - d) kolm eepilist poemi või kangelaslaulu (nt. “Lugu Igori sõjaretkest”);
  - e) kaks lüürilist romaani (nt. J. W. von Goethe “Noore Wertheri kannatused”);
  - f) üks värssromaan (nt. Jaan Kärner “Bianka ja Ruth”; Ivar Grünthal “Peetri kiriku kellad”) või üks lüüriline vanaprantsuse ballaad (nt. Heiti Talvik “Blasfeemiline ballaad”).

POEETILINE TEKST

KUJUNDLIK KEELEKASUTUS

OSUTAV JA POEETILINE

Keel on inimkonna eelduseks. Inimene olla tähendab keelt tarvitada. Kultuur ja ühiskond on keeletegevuse tulemused. Miks muutub keel kui tõsine kirjeldus- ja suhtlusvahend mõnikord hoopis mänguasjaks?

Muusika materjaliks on helid; maalil värvid; skulptuuril kivi, pronks, savi jmt.; installatsioonil valmis asjad või igasugune trüki; tantsul liiguvad kehad. Sõnakunsteose materjaliks on aga keel, millega saavutatakse ilukirjanduslik suhtlus. Ilukirjanduse loob keelekasutus — kuid mitte tavaline, vaid **kujundlik keelekasutus**. Seega avaneb sisuline juurdepääs ilukirjanduslikkusele eeskätt keele ja suhtluse olemuse tundmaõppimise kaudu. Poetika on ala, kus kirjandus- ja keeleteadus lõimuvad kõige loomulikumalt.

Vene päritolu ameerika keeleteadlane ja poetikauurija **Roman Jakobson** (1896–1982) on esitanud suhtluse ehk kommunikatsiooni järgmise mudeli. Teabevahetusel edastab kõneleja/kirjutaja ehk saatja kuulajale/lugejale ehk saajale oma keskkonnas ja keeles mõnda kanalit pidi mingi teate. Seega eristuvad suhtluses kuus olulist külge: **kontekst**¹, **saatja** ja **saaja**; **sõnum**, **keel** ja **kontakt** (vt. 3. joonis).

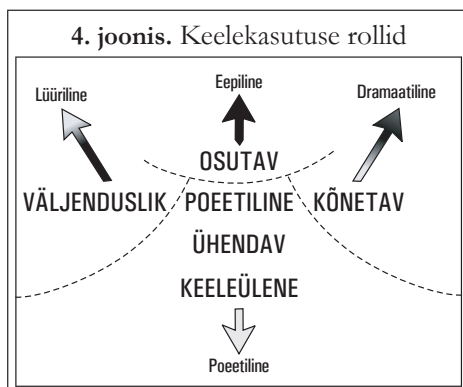
3. joonis. Suhtluse mudel

KONTEKST
SAATJA SÕNUM/TEKST SAAJA
KONTAKT
KEEL

¹ *contextus* (*cum* 'koos', 'ühis' + *textus* 'kude', 'seos', 'tekst') — ladina k. 'ühendus', 'seos'; kaastekst, vahetu seos, ümbruskond.

Poetiline tekst

Vastavalt sellele eristuvad keelelise suhtluse kuus põhirolli: kontekstilisele sisule keskendub **osutav**, saatjale **väljenduslik** ja saajale **kõnetav** funktsioon; sõnumi vormile **poetiline**, kontaktile **ühendav** ja keelele metakeeleline ehk **keeleülene** funktsioon (vt. 4. joonis).

Teabeedastuse seisukohast on kõige olulisem keele **osutav** roll, mille abil viidatakse maailma asjadele — ümbruskonnale ehk kontekstile — ja omistatakse neile tunnuseid ehk predikaate. Nii osutatakse väitlausega “Päike paistab” päikesele ja omistatakse talle omadus paista.

Lauses “Päike paistab nii ilusasti!” on osutamisele lisandunud **väljenduslik** roll, kuna kirjeldatava sisu kõrval väljendab kõneleja ka oma hoiakut — imetlust ja heameelt. Tavalised isikliku suhte ehk modaalsuse märkijad on hüüdsõnad.

Saajale suunatud **kõnetavat** rolli toonitavad tavapäraselt üte või käskiv kõneviis, nagu see ilmneb lauses “Vaata ometi, kulla sõber, päike paistab nii ilusasti!”.

On ilmne, et **väljenduslik** ehk ekspressiivne roll — suunatuna kõneleja siseilma avaldamisele — on aluseks lüürikale. Osutav ehk referentsiaalne roll, keskendudes välise ümbruskonna ehk konteksti kirjeldusele, kannab eepikat. Kõnetav roll, mis väljendub pöördumistes vestluskaaslase poole, toidab dialoogilist dramaatikat. Üldistatult võiks neid kolme rolli kokku nimetada **keele osutavaks funktsiooniks**, mis hoolitseb ütluste sisu, väljendajate eneseavalduste ja kuulajate suhtlusesse kaasamise eest.

Pelgalt osutavale rollile toetumisest jääb aga ilukirjanduse tõlgendamisel väheseks, kui tähelepanu ei suunata poeetilisele, ühendavale ja keeleülelele rollile. Tavasuhtluses on need palju varjatumad kui eelmised funktsioonid (4. joonisel eraldatud punktiirjoonega), kuid tõusevad esiplaanile poeetilises kontekstis.

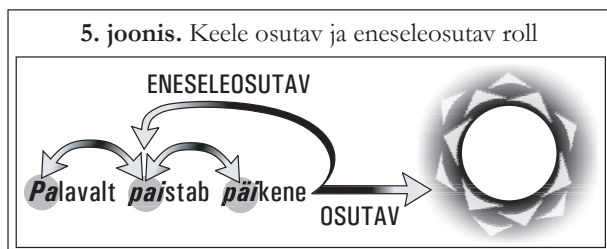
Keele **poetiline** roll ilmneb alati siis, kui väljenduse tähelepanu pöördub sõnumi vormile ehk teksti väljendusviisile endale. Nii suunab lause “Palavalt paistab päikene” (kõnelemata Petersoni “sinise taeva silma” metafoorist) edastatud sisu kõrval oma algriihilise heakõla ja ebatavalise sõnajärjega tähelepanu ka iseenda keelelisele koostisele (vt. 5. joonis). **Stiil**¹ kui nähtus algabki teadlikult hälbivast keelekasutusest, väljenduse silmatorkamisest tavapärasel taustal.

Suhtluse **ühendav** roll nähtub siis, kui muretsetakse kontakti ehk kanali olemasolu ja toimimise pärast, näiteks ütlustes “Ma ei kuulnud hästi — kas sa ütlesid, et päike paistab?” — “Eee... jaaa... noh... vast ütlesin kah... Mis sa veel teada tahad?”

Keeleülene roll avaldub selles, kui huvi suunatakse väljendite tähendusele: “Mida sa silmas pidasid, kui teatasid, et päike paistab?” — “Ma ei tea, mis sõna “päike” sinu jaoks tähendab.”

Neid kolme väljenduse keelelisele küljele keskenduvat rolli võib omakorda üldistatult kokku võtta **keele eneseleosutava** ehk **poetilise funktsioonina** (vt. 5. joonis). Just selle pilguga tuleb vaadata õpikus toodud kõne-, lause- ja kõlakujundite näiteid.

Väljenduse eneseleosutav ehk poeetiline tegevus ilmneb alati, kui keel ehk suhtlusvahend muutub igapäevase tööriista asemel omaette eesmärgiks — loova tähelepanu, mängu objektiks. See ongi sõnakunsti ja luule allikas, millest lähtub poetikateaduse kogu tarkus. Poeetilises suhtluses tõstetakse tavakõnes tagaplaanile jääv keeleline eneseleosutamine (ehk väljenduse vormitunnused) võrdväärseks keele osutava rolli (ehk sisutunnuste) kõrvale. Eriti silmapaistvalt nähtub see luules, kus poeetiline roll ehk vormimäng muutub esmaseks ja osutatav sisu taandub pigem teiseks.

¹ *stylos* — kreeka k. ‘sammast’; *stilus* — ladina k. ‘kirjutuspulk’; ‘kääkiri’, ‘kirjutusviis’, ‘väljenduslaad’.

Poetiline tekst

Erinevalt tarbetekstist ei ole sõnakunsteose sisu seega iseseisev, vaid tähtsaks tuleb pidada ka selle väljendamise viisi: milliste poeetiliste vahenditega on sõnum edastatud ning luulejõul põlistatud. Niisiis — mitte ainult *mis?*, vaid eeskätt *kuidas?* ehk stiil.

Keeles varjuva poeetilise elavdamisega lisab sõnakunst sõnumile suurema väljendusjõu — väljenduste kooskõlast tuleneva ilu ja erakordsuse. Sellega võimendatakse sisu tähtsust ning meeldejäävust.

HARJUTUSED

- 1) Kummas lauses on esil osutav, kummas poeetiline roll (ehk alg- või lõppriimi, hääliku- või sõnakordust, mitmemõttelisust, sõnamängu, üle kantud tähendust ehk metafoori, metonüümiat, sümbolit vm. võtet rakendav keelekasutus)? Püüa oma otsust põhjendada.
  - a) Igal majal ei ole korruseid. / Iga maja ei ole majakas.
  - b) Lapsuke, kas kodu on kadunud? / Kus on kullalla koduke ja hellal eluasemeke?
  - c) Viru veri ei värise. / Virumaalased on raskustega harjunud.
  - d) Helista mulle, mõtlen vaid Sulle! / Ära Sa jumala pärast neile helista!
  - e) Vali kord! / Hääleta karmi korra vastu!
  - f) Plats puhtaks! / Ühiskond vajab puhastamist.
  - g) Mis on Eesti märk? / Mis on Eesti Nokia?
  - h) Tiliseb, tiliseb aisakell! / Saanikellad tilisesid meeleolukalt.
  - i) Mu isamaa, mu õnn ja rõõm! / Eestimaa loodus on kaunis ja inimesed nii lahked!
  - j) Erastamisel tehti vigu. / Erastamine muutus ärastamiseks.
  - k) Silt on elu pilt. / Meie firma valmistab ilusaid silte.
  - l) Oravad ninasarvikuga ei mängi. / Mõõdukad ei ole parempoolsed.
  - m) Prillid jälgivad kõiki. / Õpilane muheleb tahvli ees.
  - n) Kas "mets" tähendab ka võsa? / Mets ja maa saavad meitele!
  - o) O on ümmargune, k on kandiline. / K on kaas-, o täishäälik.

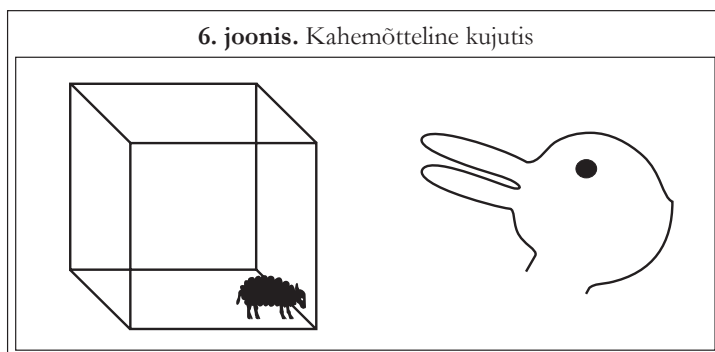

POEETILINE STIIL

Mis on kirjandusteoses kõige tähtsam — sisu või stiil? Kas luuletuses on olulisem sõnum või selle vorm, väljendatu või väljendus?

Küsida, kumb oli enne, kas muna või kana, ei ole suurt mõtet: kord Vestmann all ja Piibelet peal, kord Piibelet all ja Vestmann peal (Eduard Vilde “Pisuhänd”). Nagu alltoodud kahemõtteliste piltide puhul vaheldub ka kirjandusega suhtleja tähelepanu vabalt: kord on lammas all paremas nurgas esi-, kord tagaplaanil; vahel näeme kujutises jänkut, vahel piiluparti (vt. 6. joonis).

Sama juhtub luuletust lugedes: rütmi ja riimi nautides jälgime ühtlasi öeldut — ja vastupidi. Huvist ainult selle vastu, mida öeldakse, kirjandusega suhtlemisel ei jätku. Keeleline korrastatus, väljenduse poeetiline kokkukõla kannab esiplaanile selle, **kuidas öeldakse** ehk **STIILI**. Stiili mõiste tähistab tavaliselt väljendusvahendite korrastatust ehk **sõnastusstiili**; üldisemalt aga **autori, ajastu, kunstivoolu ühtset loome- ja maailmanägemisviisi**, mis väljendub teose igal tasandil — nii sisus kui ka keelekasutuses. Luuletuse ehk kirjandusteose tähendus ei peitu kunagi üksi sõnumis (seda saab tavakõnes ja palju lihtsamini väljendada), vaid ühtlasi selle erilises edastamise viisis: **luuletus on vormisidusalt ehk stiilselt väljendatud sisu**. Nii ütles ka maailmakuulus Tartu kultuurisemiootik **Juri Lotman**: “*Luuletus on keeruliselt väljendatud mõte.*”

Seega küsimus, kas tõlgendus peab lähtuma sisust või väljendusest, langeb ära. Silmas tuleb pidada mõlemaid: nad on küll tinglikult eristatavad, kuid

Poetiline tekst

võrdselt tähtsad. Luule mõistmiseks ei jätku kitsalt sõnade tähenduste taipamisest ja vastava sisu ettekujutamisest, kuna öeldu jõuab väljendusse ainult vormitingimusi täites, läbides poetilise kõne nõuete prisma. Kirjeldus, mis väljendusühtsust — näiteks rütmi-, riimi- ja heakõlanõudeid — ei rahulda, heidetakse kõrvale või kujundatakse ümber. Teisalt aga — korrastatud väljendus, mille temaatiline sidusus on nõrk, jääb sisendusjõuta ja hajub. Luule kui sõnamõnu nautimiseks ja mõistmiseks on vaja hoomata nii kõne ehk väljenduse kui ka kõneldava ehk kujutatava sidusust. **Poesia tekib, kui kujutusviis (väljendus, vorm) ja kujutatav (jäljendus, sisu) üksteisega kokku kõlavad.**

Sisuühtsus

Mis on luule sisuks? Millest luule kõneleb?

Kuigi poesia eeldab isiklikku ehk lüürilist vaatevälja, ei sea ta mingeid sisulisi piiranguid. Kõik, mis inimest huvitab ja erutab, võib olla luule aineks — nii hingeline kui väline, nii olemasolev kui oletatav, nii avastatu kui leiutatu. Seda, mis tegelikkuses puudub, täiendab kujutus ehk **fantaasia**¹ — **võimalike maailmade loomine**. Reaalsuse kõrval muutub ka väljamõeldis ehk **fiksioon**² (rahvakeeli “luuletatu”) inimese vaimse maailma ehk kultuuripildi osaks.

Luule üldine temaatiline avatus ei tähenda, et igas üksikus luuletuses kõike leidub. Vastupidi, tavalisest tekstist eristab luuletusi just nimelt suurem **sisuühtsus** ehk **temaatiline sidusus**: mõtte ja sõnade koondumine kõige olulisema ümber, öeldu kordamine, teisendamine, tihendamine, läbipõimitus. Nii esineb Hando Runneli luuletuses “Üks veski seisab vete pääl” esimeses nelikus tervelt 5 korda sõna “vesi” tüvi (luuletuses tervikuna 13 osutust), samavõrra on ka viiteid “kivi”-tüvele — veskiteemaliste mõtete ja sõnade seostatus on väga tugev. (Ka näiliselt hajali hargnevate tähendustega “post-modernsed” tekstid ei ole erandiks: lihtsalt nende üldteemaks kui selliseks ongi hajusus, katkendlikkus ja lõpetamatus ise, mida rikkalikult esitatakse.)

Luuletuste sisule võib teatavasti väga mitmeti ligineda: lähtuvalt autori taotlustest, hingeelust või loominguuloost; ühiskondlikust, ajaloolisest või

¹ *phantasia* — kreeka k. ‘kujutus’; *phantazein* — ‘nähtavaks tegema’.

² *factio* — ladina k. ‘väljamõeldis’, ‘teesklus’.

kirjandusloolisest taustast; lugeja teadvusest vm. Erinevad eesmärgid ja lähenemisteed viivad tihti erinevatele tulemustele. Kuigi tõlgendaja on taotluste ja meetodi valimisel vaba, on eeliseks kahtlemata mitme olulisema vaatepunkti valdamine, mis võimaldab tulemusi võrrelda ja üldistada. Järgnev esitab vaid ühe arutlusviisi näite, kuidas luuletuse sisu on kunati vaadeldud.

Põneva lähenemise luuletuste sisumaailmale pakub saksa filosoofi **Martin Heideggeri** (1889–1976) hermeneutiline teooria. Seda nimetatakse **fenomenoloogiliseks**,¹ mida iseloomustab nähtuse- ehk asjakeskne, mitte vaateleja- või ühiskonnakeskne kirjeldus. Heidegger kõneleb neljast suurest ajastust, maailmapildist ehk üldstülist, mis ilmnevad loomulikult ka kunstis ja luules. Tema käsitluses toovad luuletuses kirjeldatud asjad endaga kaasa vastava maailmaterviku, kuhu nad kuuluvad. Maailm omakorda kui oleva ajaloolise olemise ehk muutliku ilmnemise viis võimaldab nähtustele nende ilmuva kohalolu — ja selle kaudu mõtestuse. Esmaseks huviks saab, kuidas keel avab olevat tema olemuses ehk maailmas-olemises, mitte aga autori taotlused või lugeja elamused, mis tulevad teises järjekorras. Luule algupära peitub keeles kui maailma ja asjade ilmsiks toomise viisis, mitte luuletajas kui autoris, kes on vaid ilmumise vahendaja, usub Heidegger.

Juhan Liivi “Lumehelbekese” sisu võiks sel moel käsitleda järgnevalt.

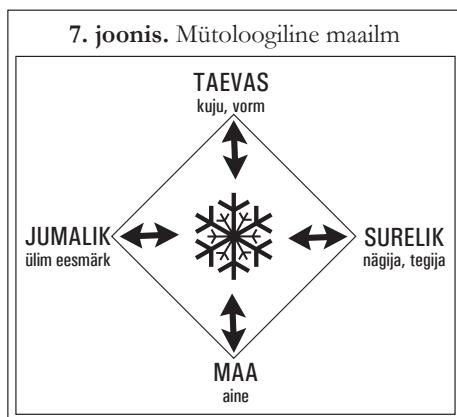
- 1) Lumehelbekese *aknaruudule* langedes tulevad lüürilise mina teadvuses kokkupuutesse *maa*, *taevas* ja ajalik *inimene* tema kodusoojuses. Inimese vahendusel kaotavad maa ja taevas oma lahknevuse ja koonduvad tervikuks — *maa-ilmaks*.
- 2) *Asjade* (lumehelbeke, aken, tare) ja inimese ümber avanev *ilmaruum* omandab vaimse mõõtme tänu siseilma peegeldamisele kirjeldatavasse. Ajavoolu aeglustus ja helide vaigistus tekitab *pühaliku* tunde ning vaikuse, vastandudes argisele. Inimene on valmis loodu ja omaenda hinge sõnumi vastuvõtuks. *Surelik* ja kaduv temas kohtub ideaalse ja igavikulisega, mida peetakse *jumalikuks*. Ilma selle mõõtmeta ei ole inimelu suurt midagi väärt: *algupäraselt* asub surelik maa peal, taeva all ja jumaliku palge ees.
- 3) Viibivas vaikuses iseneb *maailmaruut*: maa, taevas, surelik ja jumalik. Selle tervikus leiab inimene asu ja *kodu*. Kodu on varjul elu süda — olemise vaikne rütm —, millele inimirind ja luule ikka vastu tuksuvad osadust ja hingerahu otsides. Meelt vaigistades, kuulekana vaikuse kõnetusele otsib surelik pühalikku *rabu*, mis teda juba ammu ees on ootamas ...

¹ *phainēin* — kreeka k. ‘näitama’; *phainestai* — ‘ilmuma’; *phainomenon* — ‘ilmuv’. Fenomenoloogia — õpetus nähtustest, ilmumitest; ilmumisõpetus.

Poetiline tekst

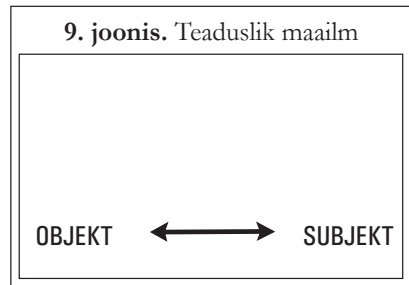
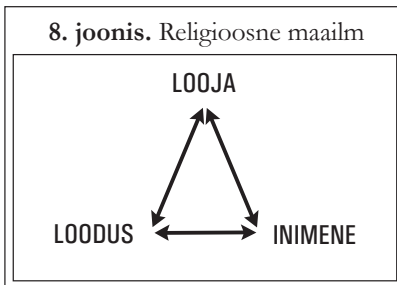
Taoline sisuseletus tundub harjumatu, kuid ei maksa heituda — ta ongi esitatud uue vaatepunkti sissetoomiseks. See pakub vaid ühe huviväärse ja harva näite ega ole kohustus. Sõnumi tõlgendusvõimalusi on ju väga mitmeid ja erinevaid: lähtutud on ka klassivõitlusest, autori hingeelulistest pingetest, “paleusliku” ehk romantilise ja realistliku kirjanduse vastuoludest, looduslähedasest rahvushingest...

Heideggeri “tõlgendusringi” iseloomustab, et sõna tema tähenduses või asi tema olemises avavad maailma; maailm kui teatav ajalooline ilmumiviis aga võimaldab inimesel omakorda asju, sõnu ja tähendusi vastu võtta ning mõista. Heideggerilikus “ilmaruudus” esindab *maa* ainet ehk materjali selle tumeduses ja läbitungimatuses; *taevas* vormi selle heleduses ja piiritluses; inimene on valmistaja ehk põhjustaja — *surelik* —, kes lõppeesmärgina taotleb *jumalike* ehk ideaalset (vt. 7. joonis). Nii nagu antiikne tempel tõusis maa tumedusest ja materjali vastupanust üles taeva heledusse ja kõrgusse, teenimaks surelikke nende pühalikes palvetes; või talunaise saapad Vincent van Goghi maalilt, mis toovad kokkupuutesse põllu savi ja naha rohmakuse, valguse poolt esile toodud värvid ja kulunud kuju, inimese igapäevase töövaeva ning saagi õnnistuse ja tänuohvri lootuse (vt. värvilist vahelehte).

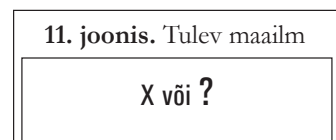
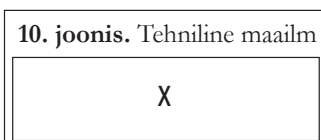

Iga tõeline kunstiteos peaks taolise algupärase sisuühtsuse ilmsiks tooma, arvab Heidegger. Paraku võib Õhtumaade vaimuloos näha taandarengut, mille suhtes ta on väga kriitiline: *antiikne mütoloogiline* nelinurk teises *religioosse keskaja* kolmikukuks, kui maa ja taevas langesid kokku, moodustades ühtse *looduse* (vt. 8. joonis). Sellele järgneb *modernistlik uusaeg* ehk *humanismi* ajajärk, kus jumala põhimõtet enam suurt ei vajatud ning kogu olemine ilmus *subjekti–objekti* teaduslik-filosoofilise suhtena (vt. 9. joonis).

Postmodernism kui *tehniline ajastu* viib algse olemise “unustuse” lõpule: subjekt ja objekt kaotavad oma näilise iseseisvuse ning maailm muutub sõltuvate seisundite, funktsioonide muutujate ehk x-ide — märkide, struktuuride, rehkenduste, haakuvate protsesside ja tootmise lõputuks *koosseisuks* (vt. 10. joonis). Loodus ei ole enam loodus, vaid elukeskkond, taime- ja loomakooslus, kinnistu, tootmisvahend ja maavara — loodetavasti jätkusuutlik. Keel ei ilmne kui maailma avaja ja hoidja, oleva ilmsikstooja ehk “olemise koda”, vaid kui suhtlusvahend, tehniline tööriist. Tööriistu täiustatakse, neilt nõutakse käepärasust ja usaldusväärsust; vahendid ei tohi tõrkuda, et need võiks töö ajal unustada. Keele mõistmine tehnilise vahendina toodab keele ja olemise unustust. Tehniline kunstnik ei ole vaba, vaid allub lakkamatu tellimise seadustele ja on rohkem meelelahutus- ja moetööstuse tööline, valmisajade sättija ehk installeerija, elamuste müüja, tarbija või reklaamiagent kui maailma loomuliku avatuse hoidja ja sõnastaja. Algupärane ehk tõeline kunstnik aga vabastab sõnu ja nähtusi unustusest, võõritab massielu argipäevas kivilinenud tähendusi ja mõtlematust, värskendab taju ja arusaamu, elavdab ja avab kandvaid seoseid. Ta näeb ja sõnastab oleva olemist ehk olemust, kuuletub sellele, annab olemisele kestva ilmsuse, mida ei varjuta tehnilise tootmise pimedus.

Heidegger unistab, et tehnilise ajastu paikapaneva ja raevuka ülemvõimu varjust leitakse kord tee harmoonilise luule- ja mõttemaailma juurde: siis kui mõtleva olendina võetakse kuulda ehtsa poeesia kõnetust. See jääb niisiis — tõsi või ulme — praeguste ja tulevaste põlvkondade mureks (vt. 11. joonis).

HARJUTUSED

- 1) Kui soovid katsetada, proovi fenomenoloogilise maailmaruudu abil mõtestada
  - a) kodu kujundit Ernst Enno luuletuses “Kojuigatsus” või
  - b) vaikuse ja sõnastamatuse kujundit luuletuses “Nii vaikseks kõik on jäänud”;
  - c) laulu tähendust Henrik Visnapuu luuletuses “Kõik muutub laulaks” või
  - d) surelikkuse teemat luuletuses “Viimne kevad”;
  - e) Marie Underi viimast luuletust “Ja langes üks täht” või
  - f) mõnd vabalt valitud luuletust.

JA LANGES ÜKS TÄHT

Marie Under

*Kui jultunult uus on see vana kuu —
Kuid mis kõik on tagasivõitmatu!*

*Oh mu kadunud linn, mu kadunud linn —
Mida otsin ning alati otsisin.*

*Kes võimatuga on lepingus,
Kus on selle koht? Selle koht on kus?*

*Kas müüt kõik ja vari? Pelk päälispind? —
Ent siis äratas mind mu kurgus üks lind.*

*Ja nüüd langes üks täht ja mu süda lõi tuld:
Mida jätab veel mulle... mida võtab mult muld?*

*Kas tühjusse haaran? Oh ei, aga ei:
Veel tähtsat jäi — veel surra jäi.*

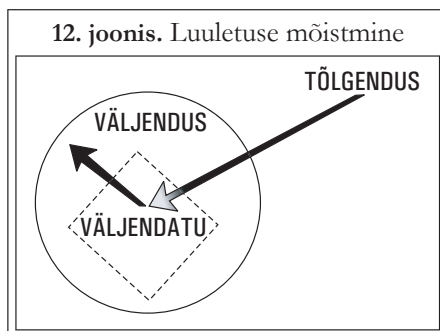
Väljendusühtsus

Milline on esimene mulje luuletust lugedes? Kas kõigepealt märgatakse kirjeldatud asju, tundeid ja mõtteid — eraldi või ühtsuses?

Ilmselt on siiski esmane, mis luuletuses nähtub, selle keelekasutus. Tarvitseb vaid silmata teksti pealkirja ja järgnevaid korrastatud ridu, kui mõistetakse — tavasuhtluse ajalikkust asendab poeetiline roll. Väljendusviis köidab kõigepealt, väljendatu järgneb ja sõltub sellest. Mängulise väljenduse esile tungides kaotab sisu osa oma tavalisest iseseisvusest ja muutub keelemängu osaks. Luuletõlgendus, mis otsib ainult võimalikku sõnumit ega lähtu selle vormilisest esitusest, jääb ühekülgses. Seega on luuletuse terviktähendus kaheplaaniline: niisama tähtis, **mida** öeldakse, on, **kuidas** seda tehakse ehk **sõnastusstiil**.

12. joonis näitlikustab, kuidas luuletuses väljendatu ehk sisu ilmneb ainult vormisidusalt: sõnumini jõutakse vaid väljenduse vahendusel. Luuletuse sisu ehk osutava rolli avamiseks tuleb eelnevalt mõtestada keelekasutus, mõista väljendusvahendeid nende eneseleosutavas seotuses. Loomulikult aitab sisu omakorda väljenduse tõlgendamisel.

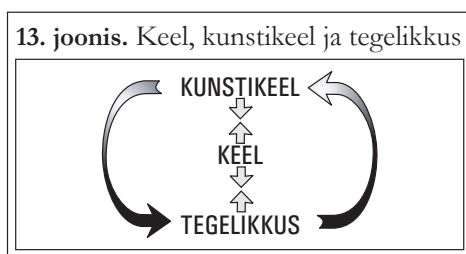

Keel kirjeldab ja kehtestab maailma, säilitades, luues ning edastades teavet. Keel ei ole ainult sõnavara, vaid hääliku, silbi, sõna, sõnaühendi, lause, tähenduse ja kasutuse tasandeid hõlmav keerukas reeglistatud süsteem. Keel

Poetiline tekst

esindab tegelikkust, loob sellest keelelisi mudeleid — seetõttu käsitletakse teda **semiootikas**¹ kui esmast mudelsüsteemi.

Poetilise rolli võimendamine luules allutab loomuliku keele ehk esmase mudelsüsteemi uutele mängureeglitele — kujundliku väljenduse nõuetele —, mistõttu sõnakunsti võib iseloomustada juba kui **teisest mudelsüsteemi**. **Kunstikeel** kujundab ehk modelleerib ühtlasi nii tegelikkust kui ka tavakeelt selle esindajana, asetades viimasele peale uued piirangud ehk kunstireeglid (vt. 13. joonis). Luuleline keelekasutus ei ole argine, vaid erakordne — see nõuab poeetiliselt korrastatud, kokkukõlavat, sidusat kõnet. (Erakordsusega liialdamine, barokselt² vohava luule üks tunnuseid, on muidugi eraldi teema.)

Maailma kujutades ja kujundades (kirjeldades, liigendades ning korrastades ehk mudeleid luues) loob keel ühtlasi teadvust, mille abil inimene tajub, suhtleb ja — muudab maailma. Teadvust kujundades kujundab keel vaimset, selle kaudu aga ka välist tegelikkust. Austria-inglise loogik filosoof **Ludwig Wittgenstein** (1889–1951) ütles: “*Minu keele piirid osutavad minu maailma piiridele.*” See tähendab, et maailm on inimesele avatud vaid sedavõrd, kuivõrd see on esindatav tema keeles. Mida ei suudeta väljendada ei vaikimisi, kõnes ega kirjas, seda ei suudeta ka mõelda. Rikastades keelt ja väljendust, rikastatakse nii mõistust kui ka nähtavat maailma. Sõnakunst on hinnaline keele, vaimu ja maailma avardaja ehk tarkuse ja kogemuse allikas.

Millised on poetilised lisareeglid ehk luulelised piirangud, mis tavasuhlust üldjuhul ei iseloomusta, küll aga sõnakunsti kui teisest mudelsüsteemi? Neid nõudeid ei ole raske esile tuua:

¹ *semion* — kreeka k. ‘tunnus’, ‘märk’. Kirjandusteost kui struktuurilist tervikut õpetab nägema *kultuurisemiootika* — teadus kultuurilistest märgisüsteemidest.

² *baroque* — prantsuse k. ‘eriskummaline’, ‘liialdav’.

- **rütmiline kõne** (ehk sarnaste häälikurühmade korrapärase vaheldumise);
- **keeleline heakõla** (alg- ja lõppriim, suurenenud häälikuühtsus);
- **häälikute, sõnade, lausete, tähenduste, tekstiosade kordus ehk parallelism**;
- **kaudse või kaunistava ütluse** (kõne- ja lausekujundite) **tarvitus**;
- **suurenenud tähendusühtsus** (sünonüümid¹, homonüümid², antonüümid³);
- **koondumine sisuliselt või vormiliselt määrava mõtte, idee ümber**;
- **kontrast** (ehk ühtsuse nägemine erinevas ja erinevuse leidmine ühtsuses);
- **uudsus, üllatus, harjumatus** — vana, tuntu ja tavalise taustal.

Poeetilise väljenduse tingimused (loetelu võib veel jätkata) ei välista üksteist. Teisalt ei avaldu nad igas luuletuses võrdselt: näiteks kohtab vabavärsis harvem riime, heakõla või ühtset rütmi; teema-, seose- või meeleolu-ühtsust, nagu kõne- ja lausekujundi nõuet, järgitakse enamasti elavalt.

Poeetilise rolli olemuseks on vormilt või tähenduselt seostuva keeleainese koondamine edastatava sisu väljendamiseks. Luule jaoks olulist **inspiratsiooni**⁴ võib mõista seega kui väljenduse vormi- ja tähendusühtsuse taipamist. Keele kõiki tasandeid hõlmavale sarnasuste nägemisele järgneb parimat sõnastust otsiv kirjapanek ehk vormistus. Kuidas taoline, Martin Heideggeri või Hando Runneli sõnul “keeles elamine” toimib? Roman Jakobsoni laadi seletuses enam-vähem järgnevalt.

Väljendades mõtet, valib kõneleja sarnaste keelevõimaluste ehk paradigmade⁵ hulkadest sobiva tähendusega elemendid — grammatilised vormid, väljendid, tähendused, ühendused —, et moodustada neist vastava sisuga lause. Näiteks teatamaks, kuidas lind laulab, otsitakse asjakohasest keelevaramust meelepärased sõnad:

¹ Sünonüümid (*syn* — kreeka k. ‘koos’, ‘ühis’ + *onyma* ‘nimi’) on erineva kujuga samatähenduslikud sõnad.

² Homonüümid (*homo* — kreeka k. ‘sama’, ‘samasugune’ + *onyma* ‘nimi’) on sarnase kujuga eritähenduslikud sõnad.

³ Antonüümid (*anti* — kreeka k. ‘vastu’, ‘vastand’ + *onyma* ‘nimi’) on vastandtäheendusega sõnad.

⁴ *inspiratio* — ladina k. ‘sissepuhumine’, ‘sissehingamine’; ‘innustamine’, ‘vaimustamine’.

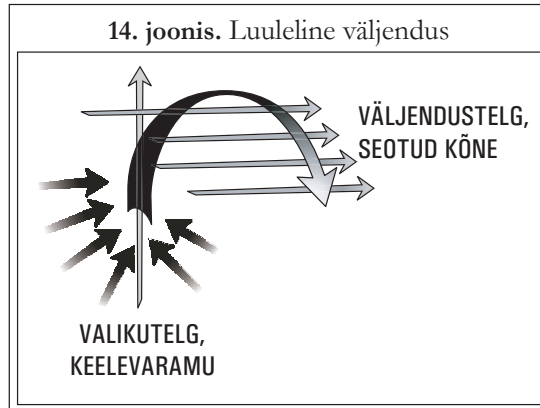
⁵ *paradeigma* — kreeka k. ‘näidis’, ‘eeskujut’, ‘sarnasus’.

Poetiline tekst

Tegija	Tegevus	Viis
lind	laulab	ilusasti
sirk	siristab	sirinal
vares	kraaksub	karedalt
kevadekuulutaja	vidistab	lõbusasti
sookurg	kluuksub	kurvalt
lõoke	lõõrib	liiri-laari
ronk	kronksub	ähvardavalt
harakas	kädistab	nagu nõiamoor
kulu	kudrutab	kutsudes
linnuke	vilistab	veetlevalt
tibu	piiksub	mõnuga
öökull	huikab	jubedalt
kana	kaagutab	kohutavalt
suleline	lärmab	lakkamatult
kägu	kukub	odraokas kurgus
puurilind	kirub	inimkeeli
jne.	jne.	jne.

Nii saab kõnelda vastavalt olukorrale ja vajadusele: üldiselt (*lind laulab ilusasti*) või eriliselt (*ronk kronksub ähvardavalt*), tavaliselt (*vares kraaksub karedalt*) või peenemalt (*sirk siristab sirinal*), ühe- (*lõoke lõõrib liiri-laari*) või kahemõtteliselt (*linnuke vilistab veetlevalt*) jne.

Sarnasuste äratundmine, teadlikkus keele rikkusest võimaldab sõnadega mängimist ehk uute seoste loomist vanu kasutades, mis ongi kujundiloomes allikas: *öökull kukub lakkamatult* (vaene lind!), *kägu kaagutab kutsudes* (ja kiisudes), *lõoke lärmab inimkeeli* — *kirub kohutavalt kana* jne. jne. Luuletajad on ikka pidanud sõnamängu maiuspalaks, kuigi see ei ole vältimatu reegel; silpide või sõnade rütmiloovast korrastatusest ei ole aga kuskile pääsu. Sarnase keeleainese koondamine, tihe seostatus ja üksteisele viitamine ehk vastastikune asendatavus on luule tunnuseks. Seotud keelelemendid on eelduseks, millest lähtuvalt korraldatakse sisu edastamine ehk **valikutelje (keele) suunamine väljendusteljele (kõnesse)** — lausetesse, värssidesse. 14. joonis võtab selle mõtte kokku.

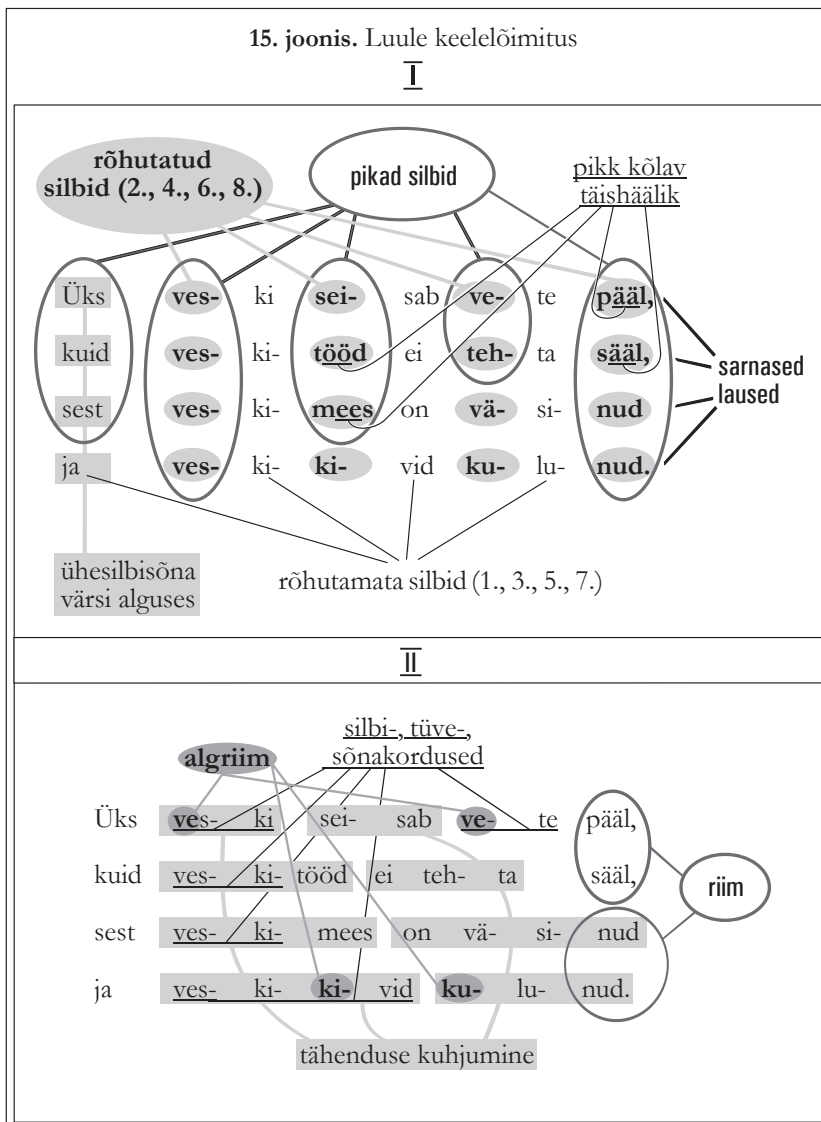
Keeleelementide taotluslik sidumine võib avalduda hääliku, silbi, sõna, sõnaühendi, lause või tähenduse tasandil. Luulet iseloomustab kõiki keele kihte hõlmav eneseleosutamine, selle mitmetasandiline läbipõimumine. Väljendusühtsus on eelduseks sõnumi sõnastusele: **luuletus on poeetilise väljenduse sidusalt esitatud mõte.**

Keele mitmekesisist lõimitust luuletuses tõestab Hando Runneli “Üks veski seisab vete pääl” esimese salmi sõnastusstiili vaatlus — rikas pilt nõuab kahte joonist (vt. 15. joonis).

Salmi sõnum (osutav roll) on kokku võetav lausega: “Vesiveski ei tööta, sest peremeest ei ole.” Sellest teksti olemuse seletamiseks ei jätku. Terviktähendus saadakse, kui osutatud sisule lisatakse väljenduse kõrgendatud keele- ja tähendusühenduse ehk poeetilise rolli poolt tekitatud kõla-, tunde- ja mõtteleamus, mis põlistab sõnumi vastuvõtja meeles.

Sellisenä avaneb luule olemus keelekasutuse seisukohast — lihtsamini seletada tundub raskem. Ent leidub ka teisi ettekujutusi.

Poetiline tekst

HARJUTUSED

- 1) Sõnasta võimalikult lühidalt Hando Runneli luuletuse “Üks veski seisab vete pääl”
  - a) salmide sisu;
  - b) teksti kui terviku sisu.

- 2) Mida kõneldakse luuletuses
  - a) armastusest;
  - b) isamaa-armastusest?
  - c) Kumb tundub tähtsam? Kas saad osutada tekstikohale, millest järeldad b)?

- 3) Kas luuletus sisendab
  - a) lootust;
  - b) lootusetust;
  - c) mõlemat;
  - d) unistust?
  - e) Mis viib sind sellisele järeldusele?

- 4) Luuletus ilmus 1972. aastal luuletuskogus “Lauluraamat ehk mõõganeelaja ehk kurbade kaitseks”. Kuidas aitab kirjutamisaeg sõnumit tõlgendada?

- 5) Kirjelda sõna “veski” tarvitust:
  - a) mitu korda esineb;
  - b) millises tähendusseoses;
  - c) mitu korda esineb ‘vesi’-sõnatüvi;
  - d) tuleta meelde sõna “veski” liitsõnaline päritolu.

- 6) Leia teisi sõna- ja fraasikordusi.

- 7) Leia luuletusest vana- ja külapäraseid keelendeid (arhaisme, ruralisme). Kuidas need mõjutavad teose tähendust?

ÜKS VESKI SEISAB VETE PÄÄL

Hando Runnel

*Üks veski seisab vete pääl,
kuid veskitööd ei tehta säääl,
sest veskimees on väsinud
ja veskikivid kulunud.*

*Oh tule, noor ja tugev mees,
ning vaata ringi veski sees.
Sa otsi riistad ülesse
ja rainu sooned kivisse.*

*Tee veskikivid teravaks,
löö aknad puhtaks, säravaks,
kiüll tuleb rahvas rõõmuga
siis kõrge veskikoormaga.*

*Kui koorma otsas istub taat,
hää õnne eluksajaks saad.
Kui koorma kõrval kõnnib neid,
siis küisi, kas toob linnaseid,*

*kas on tal pulmad tulemas,
kas on tal armas olemas.
Kui pole tal, siis juttu tee,
ehk jääb ta sinna veskisse.*

*See veski seisab vete pääl
ja palju tööd võiks teha säääl,
kuid veskimees on väsinud
ja veskikivid kulunud.*

KÕNE-, LAUSE- JA PILTKUJUNDID

Ilukirjandus lähtub kujundlikust nägemusest, mida püüab väljendada kujundlik kõne. Poeetilist väljendust aitavad saavutada stilistilised võtted: kõla-, kõne- ja lausekujundid. Millised need on? Mis on piltkujundid?

Teksti kunstilist mõju suurendatakse sõnade **erilise tähendusliku seostamise, lausestuse** või **kõlavusega**. Vastavalt sellele eristatakse **KÕNE-, LAUSE-** ja **KÕLAKUJUNDEID**.

Kõnekujundeid (**troope**¹) ja lausekujundeid (**figuure**²) on kirjeldatud juba antiikretoorikast³ ja Aristotelesest alates. Eelmise sajandi alguse vene vormiuurijad väitsid, et kunstilise võtte eesmärk on üllatada — harjunud ettekujutusi võõritada, sõnade kulunud tähendusi elavdada. Ootamatu sõnastus või varjatud mõte tekitavad mõistatusi ja aeglustavad taju. Vastuvõtt takerdub, hakatakse juurdlema öeldu sisu üle. Tähelepanu pöördub väljendusviisile, kus peitub sisu võti. Esile kerkib keeletegevuse eneseleostav roll: maailmale osutamine ei ole vahetu ja igapäevane, vaid toimib poeetilise väljenduse vahendusel, värskelt. Kujund virgutab süvenema: teksti uuesti üle lugema, autori taotlusi avastama, kaasa mõtlema. Kujund kehtestab ootamatuid seoseid sõnade ja nähtuste vahel, loob uut teadmist ning pakub teisi vaatepunkte.

Keeletarvitus jaguneb sõnasõnaliseks ja kaudsõnaliseks ehk kujundlikuks. Vastavalt sellele eristuvad ka ilukõnevõtted: kui kõnet kaunistavad lausekujundid on loomult sõnasõnalised, siis kõnekujundid (v.a. epiteet ja võrdlus) on mittesõnasõnalised, kaudsed väljendused. Kuidas seda seletada?

Nimelt eristab keeletegevusõpetus lauset, lausetähendust ja lausungitähendust:

- **lause** on keelemärkide jada;
- **lausetähendus** on lause üldine, sõnaraamatulik sisu ehk üteldu;
- **lausungitähendus** on lause tarvitusel tegelikult silmas peetud sisu ehk mõteldu.

¹ *tropos* — kreeka k. 'pööre', 'suund'; sõnade tähenduse ebatavaline seostamine, kõnekujund.

² *figura* — ladina k. 'kuju', 'välimus'; ebatavaline lausekuju, väljendusviis.

³ *rhetorike* — kreeka k. 'kõnekunst', 'kõneõpetus', 'ilukõne'.

Poetiline tekst

Üteldu langeb üldjuhul mõtelduga kokku, kuid mitte alati. Tavaliselt edastatakse lausega “Päike paistab” tähendust, et õues paistab päikene: lause- ning lausungitähendus langevad kokku. Kui aga taotletakse teist sisu, siis üteldu ja mõteldu lahknevad. Nii võib pilgates öeldud lause “Päike paistab” tähendada hoopis vastupidist — et õues sajab vihma. Samuti võib antud väitlausega edastada hoopis kaudseid juhiseid, nagu “Lähme õue!”, “Hakkame päevitama!”, “Tõmba kardin ette!” vmt. Kui õpilased on rõõmsad või kursusehinne kujuneb heaks, võib õpetaja sellele kujundlikult tähelepanu juhtida, öeldes “Päike paistab”. **Üteldu ja mõteldu lahknemine ehk ülekantud tähendus on kaudse ja kujundliku kõne allikas.**

KÕNEKUJUNDID

Lihtsaim kõnekujund on **EPITEET**¹ — kirjeldav või kaunistav lisandsõna ehk poetiline täiend peamiselt nimisõna ilmestamiseks: *maa on maksakarvaline; meie kurbjas kullakene; Tee sa niidist piitsukene, / ölekõrrest varrekene* (rahvalaul); *Põlismetsa järv on sügav, ohurikas; / mustav on ta põhi, salalik ta süle* (K. E. Sööt); *Üle hämara, varjudest tume, / õrna ja sinava lume / heidab veerev, kustuv päike / punava läike* (V. Ridala). Epiteet on sageli teiste stiilivõtete osaks: *ballil ajal; elu kuldne allikas*.

Lihtne võte on ka **VÕRDLUS** — kõrvutamine ühistunnuse alusel. Võrdlust iseloomustavad sidesõnad *kui, nagu, otsekui, justkui*, olev kääne, vahel ka mõttekriips või koma: *Ni kui vahotse jõe / Mürrisevad laened, / Mis kaljo pealta / langevad orro sisse; / Ni kui taeva pitkne / Musta pilvede alla / Trmsaste kärkatab: / Nenda on jooksmas laulo / Illus tulline oia* (K. J. Peterson); *Mustad silmad süia-sinna hüplesid kui kirbupaar* (M. Under); *kiirus võib kasvada nagu viirus* (A. Alliksaar); *kukleina kumerad rinnad — / voored ning väljamäed* (H. Runnel); *Mõte, nälginud vares* (B. Alver). Sõnasõnalise võrdluse üleminek kaudsõnaliseks loob metafoori — varjatud võrdluse.

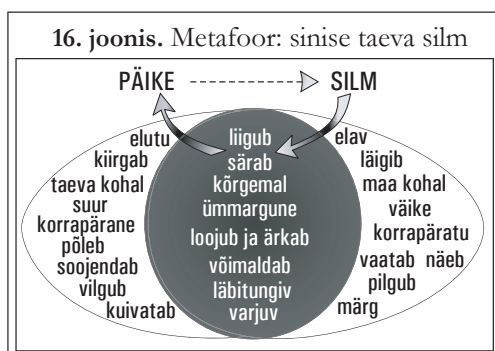
¹ *epitheton* — kreeka k. ‘lisand’, ‘täiend’.

Metafoor

Kaudsõnalisi kõnekujundeid ehk troope iseloomustab öeldu ja mõeldu lahknemine. Tuntumad on metafoor¹, metonüümia² ja ironia³, kuigi laias mõttes võib kogu kaudsõnalisust metafoorikaks nimetada.

METAFOOR ühendab erinevaid nähtusi sarnasuse alusel. Näiteks kujundis *sinise taeva silm* kantakse silma tunnused üle päikesele nende mõlema tähendusliku ühisosa alusel. Päike kui nähtus avaneb uuest vaatepunktist — silmasarnasena; silma olemus täieneb omakorda päikesesarnasusega. Metafoor lähtub lausetähendusest, kuid eemaldub sellest (taevas ei ole silmi — otsesõnaline väide oleks väär): ilmse sarnasuse tõttu silmaga aga vihjatakse päikesele. Otse öeldu (*taeva silm*) ja tegelikult mõeldu (päike) lahknevad, kuigi neil on ühisosa — tekib kaudosutus, vihje ehk tähenduse ülekanne.

Metafoor on suurepärase vahend kulunud tähenduse värskendamiseks või tuntu abil tundmatule viitamiseks. Mõned näited mõistatusliku ala hõlvamisest: *Miks läksid vara magama, / vara naudajate vajusid* (rahvalaul); *Mure musta bobusega sõitis üle mäe* (M. Heiberg); *Kinni löödud elu ukсед, / sõitvad, sõitvad surma suksed* (G. Suits); *Pojuke viidi kabelimäele / pubkama puust palitus* (B. Alver); *Pea silmad mul tähti täis* (M. Under).

Kujundlikku pilti võib ka sõna-sõnaliselt edasi arendada: *Surm heinale sõidab külliti reel* (E. Enno) — surm > vikatimees > heinale > reel. Keelemängureile meeldib äratada tavakeeles uinuvaid metafoore: *Ärge laske tujul langeda, pärast*

¹ *metaphora* (*meta* 'järele', 'koos', 'ümber' + *pherein* 'kandma') — kreeka k. 'ülekanne', 'teisendus'.

² *metonymia* (*meta* + *onoma* 'nimi') — kreeka k. 'ümbernimetus', 'nimevahetus'.

³ *eironia* — kreeka k. 'teesklus', 'varjatud pilge'.

Poetiline tekst

on paha üles tõsta; Lõviosa läheb jänestele; Pärdikutopis viskab hundiratast. / Hunt on vibast hull, kuigi ratas jääb alles (A. Alliksaar). Metafoor võib laieneda kogu tekstile — mitte ainult lausekujund, vaid teos tervikuna võib olla metafoor, mida tihti toetavad pealkirjadki (G. Suits “*Elu tuli*” ja “*Tuulemaa*”; B. Alver “*Tähetund*”, “*Elubelbed*” ja “*Korallid Emajões*”; U. Masing “*Neemed Vihmade lahte*”, D. Kareva “*Armuaeg*”).

Metafoori alaliikidena tõusevad esile isikustamine, ümberütlus, tabu, sümbol, allegooria, iroonia, oksüümoron ja sünesteesia. **ISIKUSTAMINE** ehk **personifitseerimine**¹ — millelegi mitteinimlikule isikuomaduste omistamine: *Mõte südant sööb* (G. Suits); *Nüüd nutab mu igatsus* (E. Enno); *Toomingad vahvavad talu, / üle ussaia vaatavad koplid* (H. Visnapuu).

ÜMBERÜTLUS ehk **perifraas**² rõhutab nähtuse mõnd väljapaistvat joont, selle nimetust teisiti ümber üteldes: *Lauluisa; Kirjaneitsi; Emajõe Ateena; Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt / käib Läänemere rannale / ja Munamäe metsalt, murult / käib lahke Soome labele?* (M. Veske); *Tuli päike, tulisilm* (A. Haava). Ümberütlus on mõistatuste lemmikkuju: *seest süüvüüruline, pealt kullakarvaline, ilma nõela pistmata*.

Ümberütledused on ka **sõnakeeld** ehk **TABU**³ (*Issand; Põrguvüürst; härra direktor* — mitte Ants või Maali) ja sellega kattuv **maheväljendus** ehk **eufemism**⁴: *põlluramm; armurõõm; võid astuda — võid jääda Nimetuse riiki* (M. Under); *sääl teispool ust* (H. Visnapuu).

Oluline troop on **SÜMBOL**⁵ — **võrdkuju**, pilt või märk, mis esindab mõnd nähtust või mõistet, eriti abstraktset: *Täht süttib ehk taevas su üle veel, / lill tärkab su haua pinnast* (J. Liiv); *Ma sõnan merel ja sõnan, / üht saart mina otsin sääl* (G. Suits); *Nüüd õitsvad kodus valged ristikehinad* (E. Enno); *Sest armu okaspärg otsa ees / oli kanda tal juuste kullas* (M. Under); *Sinnu ees oli / raudne tee* (B. Alver); *Me liigume loogeldes loojangu poole* (H. Runnel). Sümbolism kui kunstivool püüab argipäevaste asjade ja sõnade tagant avastada kõrgemat tegelikkust, sageli jumalat nagu E. Enno.

¹ Personifitseerimine (*persona* — ladina k. ‘isik’ + *facere* ‘tegema’) on elutu või elava isikustamine, inimlikustamine.

² *periphrasis* (*peri* ‘lähedal’, ‘juures’, ‘ümber’ + *phrasis* ‘väljend’) — kreeka k. ‘ümberütlus’.

³ *tabu* — polüneesia k. ‘püha’, ‘keelatud’, ‘ebapuhas’.

⁴ Eufemism (*eu* — kreeka k. ‘hästi’ + *phemi* ‘kõnelen’) on mahendav, ilustav väljend ebameeldiva asemel.

⁵ *symbolon* (*syn* ‘koos’, ‘kokku’ + *ballein* ‘heitma’) — kreeka k. ‘kokkuheide’, ‘võrdkuju’; nähtuse tähistamine võrdkuju, pildi, märgiga.

Sümboolne väljendus võib laieneda **mõistukõneks** ehk **ALLEGORIAKS**¹, kus tekst tervikuna vihjab millelegi, millest otse juttu ei tehta. H. Runneli luuletus “Üks veski seisab vete pääl” kõneleb küll üksikust veskist, milles võib aga näha kogu ühiskonna võrdpilti. Nii et allegooriat esineb mujalgi kui vanades piiblilugudes ja valmides.

Tähtis võte on **POEETILINE LIALDUS** ehk **hüperbool**²: *Kuhu häáli kuulunekse, / sinna metsa murdunekse* (rahvalaul); *ja peaks sada surma ma / seepärast surema!* (L. Koidula); *Miljoneid aastaid ja enamgi valmib üksainus mõte. / Triljon kõrge vajab tekkimiseks vaid murdosa sekundist* (A. Alliksaar). Lialduse vastand on **POEETILINE VÄHENDUS** ehk **litootes** (või **meioos**)³: *Tegi toa tuule pääle, / maja marjavarre pääle* (rahvalaul); *Sügisetuul / raputab puul, / kүүrutab kõveral kõrrel / kui sandike!* (J. Liiv); *Oh ma vaene Koidula, / varsti ussitoidula!* (A. Vihalemm); *sõjasurma sa tigeda / hernekeppide murdija* (P.-E. Rummo).

Pingeline kõnekujund on **VASTANDVÄLJENDUS** ehk **oksüümoron**⁴, mis seostab väga vastandlikke mõisteid, kuni mõttetuseni: *kuum lumi, särav pimedus; elav laip; magus valur; Siga sõtkus taigenida, / lehm oli laudas, laps oli süles, / lammas läks laudile munele* (rahvaluule); *Ma olen kanatiib mille on kulland raju / ma olen jäämäe öökuub ja köietantsija nutt / ma olen automootor mis õgib sipelgaid / ma olen must lipp abvi peos* (I. Laaban).

Sünesteesia⁵ on kõnekujund, mis ühendab eri meelte tajusid märkivaid sõnu: *Näe: oaõievärvi metsbobuste karju — / neist müdises laas. / Ja siniseid marju, silmsiniseid marju! / neid tilises vartel ja kõlises maas* (M. Under); *Valgete seinte sibisev hääl* (B. Kangro).

Eriline kaal on **IROONIAL** ehk **pilkaval teesklusel**, kus üteldakse ühte, aga vihjatakse millelegi vastupidisele: *Meie Mikukesel rasked päevad* (K. E. Sööt); *Hüvasti, õilsad plaanid — / naine, küktool ja hõbelusikad!* (H. Talvik); *rott kurtis ja kaebas, “ma tööga / ei enam leibagi jaksa ju teenida”* (A. Kaalep); *sõjasurma sa tigeda / hernekeppide murdija* (P.-E. Rummo); *Kapsapead ja kaalid, / intellektuaalid* (H. Runnel). Kes näeb teise silmas pindu, võiks oma silmas ka palki näha —

¹ *allegoria* (*allos* ‘teine’ + *agoreuein* ‘avalikult kõnelema’) — kreeka k. ‘teist kõnelema’, ‘kujundlik kõne’, ‘mõistupilt’.

² *hyperbole* (*hyper* ‘üle’, ‘liig’ + *ballein* ‘heitma’) — kreeka k. ‘üleheide’, ‘liialdus’.

³ *litos* — kreeka k. ‘lihtsus’; *meiosis* — keeka k. ‘vähendus’; vähendav kirjeldus nähtuse rõhutamiseks.

⁴ *oxymoron* (*oxys* ‘terav’, ‘hapu’ + *moros* ‘rumal’, ‘juhm’) — kreeka k. ‘teravmeelne rumalus’; vastandmõistete ühendamine.

⁵ Sünesteesia (*syn-* — kreeka k. ‘koos’, ‘ühis’ + *aisthesis* ‘tundmus’) on eri meelte aistinguid tähistavate sõnade ühendamine.

Poetiline tekst

eneseirooniline olla: *Mina olen imetaja, kuigi mul piimanäärmed puuduvad; Sa ütled: "Miks sa piidled mu seeliku veert, kas sul kõrgemaid huvisid ei olegi?"* (A. Alliksaar); *Oh ma vaene Koidula, / varsti ussitoidula!* (A. Vihalemm). Iroonia võib ulatuda peenest vihjest lõikava **sarkasmini**¹:

LIHTNE LUULETUS

Jüri Üdi

*kord öeldi õnn tuli õuele
ja õu sai õnne täis
õnn tuli siis ka kambrisse
ja kamber sai õnne täis*

*viimaks õnn tuli sabvrisse
lauta ja aita ka
rõivad veel mahtusid kobvrisse
siis pidi minema*

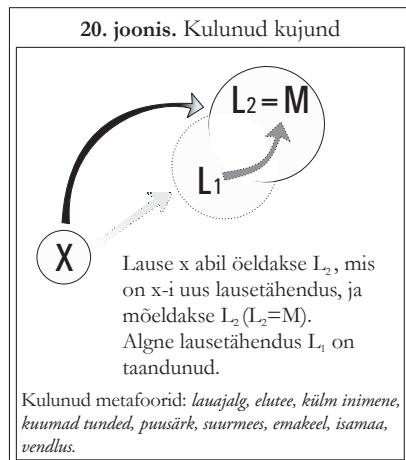
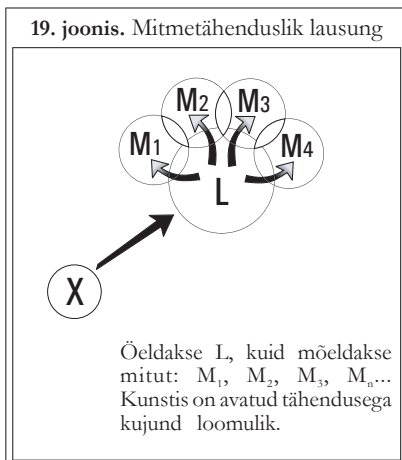
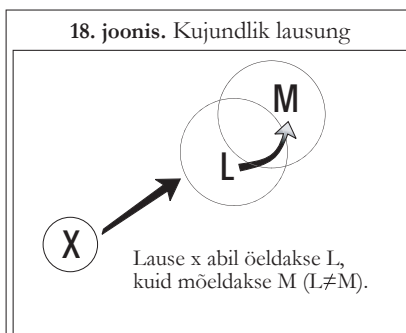
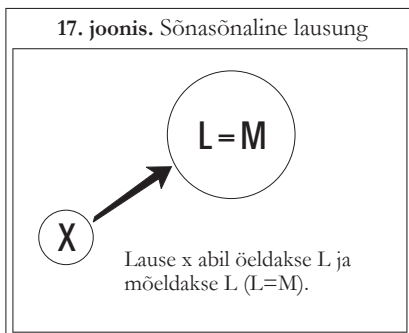
Metonüümia

METONÜÜMIA sarnaneb metafooriga tähendusliku ühisosa rakendamisel, ainult et tähenduse ülekanne ei toimu eri mõistete vahel, vaid ühe ja sama nähtusega seostuva piires: ei **prillid** pane paljude; **oktoober** sadu alla tilgutab (G. Suits). Kui *sinise taeva silm* on metafoor, mis võrdleb erinevaid asju, siis *sinise taeva ratas* või *sinise taeva latern* kalduvad metonüümia poole, kuna lähtuvad päikese enda ilmsetest ja vähem teise nähtuse tunnustest. *Sinise taeva tuli* (osa terviku asemel) või *päike tungis tuppa* (tervik osa asemel) on juba selge metonüümia. Erinevad stiilikujundid segunevad kergesti ega välista üksteist: **Terve vald oli kokku aetud, / kibekond kokku kutsutud** (rahvalaul) — metonüümia ja liialdus; **Kas emasüdant tunned sa?** (L. Koidula) — metonüümia ja retooriline küsimus; **siis laulsid mets ning mere suu** (F. Kuhlbars) — metonüümia ja isikustamine; **jälle heidab aplalt alla silmi salakaid** (M. Under) — metonüümia ja epiteet.

¹ *sarkasmos* (*sarx* 'liha'; *sarkazein* 'liha rebima', 'huulde hammustama') — kreeka k. 'terav pilge', 'õelus', 'mõnitus'.

Luule ja metafoorsus on nagu sukk ja saabas — teisiti on raske ette kujutada. Mõnikord võib see painamagi hakata: Jaan Kaplinski on hakanud haikude eeskujul metafoori vältima — tulemuseks metonüümia varjatud kasv. Kujundikeelest ei ole pääsu: ühe võtte vältimine elavdab teise. Poetilise rollita kanduks tekst ilukirjandusest välja.

Niis iseloomustab metafoorsust tähenduse ülekanne: öeldakse ühte, aga mõeldakse teist. Järgnevad skeemid (vt. 17.–22. joonis) võtavad selle veelkord kokku (x tähistab lauset või väljendit; L on x-i sõnasõnaline tähendus ehk lausetähendus ehk lausutu; M lausungitähendus ehk mõteldu).

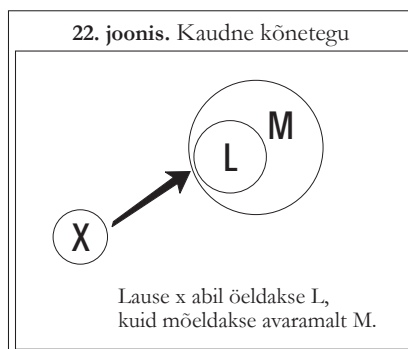
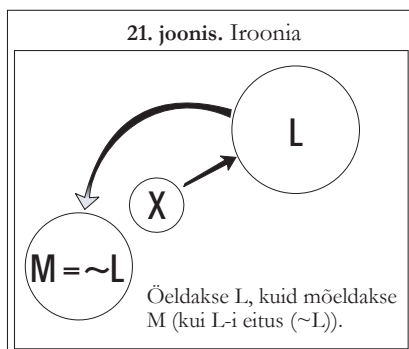

Poetiline tekst

Metafoori ja irooniat kohtab rohkesti ka tavakõnes, kunstikõne vaid võimendab keelekasutuse poeetilist rolli.

Sageli ilmneb igapäevasuhtluses veel üks kaudväljenduse vorm — **kaudne kõnetegu**. See on teatav vähendav kõne, mis iseloomustab viisakat suhtlust, kus sageli väljendatakse ühte, aga taotletakse midagi öeldust avaramat. Selle asemel, et otse küsida või käskida, esitatakse pigem ettevalmistavaid ja pehmeid küsimusi, tõdemusi ja vabandusi, mis käivad soovitud tegevuse eelduste kohta. Nii et osa abil vihjatakse tervikule:

Vabandage, kas Teil on kella? > Palju kell on?;
Kas Te võite mulle leiba ulatada > Ulatage leiba;
Kas Sa ei saaks vaiksem olla? > Jää vait!;
Uks on seal > Käi välja!;
Aken on labti > Pane aken kinni!;
Miks mitte tantsima minna? > Lähme peole!;
Mulle meeldiks, kui Sa mind aitaksid > Aita mind!;
Vabandage, Te istute mu mütsi peal > Tõuse kohe püstil!;
Olge nii labke! > Tehke kohe!;
Ma kardan, et ma ei saa > Ma ei saa;
Mul ei ole aega > Mul ei ole soovi;
Sa oled mulle võlgu > Maksa ära!;
Sul on nina must > Pühi kohe nina puhtaks! jne.

LAUSEKUJUNDID

LAUSEKUJUNDID ehk **figuurid** taotlevad kunstilist mõju eripärase lausestusega. Kui kõlakujundid mängivad häälikute ja kõnekujundid tähendusega, siis lausekujundid sõnastusega. Sõnastusvõtteinena eristuvad mitmesugused **kordused**, **retoorilised lausestused** ja **tähendusmängud**.

Luulekeel rakendab sageli tunderõhulisi sõna või värsi **KORDUSI**, mis loovad rütmi ja süvendavad meeleolu. Sõnu või sõnatüvesid korratakse kõrvuti, värsside algul, keskel ja lõpul:

***Teele, teele, kurekesed**
üle metsa, maa
üle suurte mägede,
üle mere ka,
ikka, ikka lõunale,
kus Egiptimaa!* (F. Kuhlbars)

***Sa magad, sa magad, sa magad,
sa magad, mehike.*** (J. Liiv)

Laulmata laul on ilusaim laule. (K. E. Sööt)

***Lippude me,
lippude me, lippude me vabestust
näinud mitu,
näinud mitu nurjakäiku tabetust.*** (G. Suits)

*Ma **kõnnin** hallil lõpmata **teel**
kesk nurmi täis valmivat vilja,
ma **kõnnin** ja **kõnnin** otsata **teel**,
ju lapsena **teesid** armastas meel,
teed laulavad õhtu bilja.* (E. Enno)

Õhtute mägikollane tolm.

Õhtute kadukollane tolm.

Õhtute beledalt elukollane tolm.

Eelõhtute ägenev tolm.

Teostumisõhtute sädelev tolm.

Järelõhtute värelev tolm.

*Jumekalt kumendav tolm teeb õhtute sumeda nukruse
talumatult kindlaks ja kauniks.*

(A. Alliksaar)

Loomulikud on värsikordused (vt. G. Suits “Sapine kuu”). Salmide vahel muutmatuna või ligilähedaselt korduvaid värsse või salme nimetatakse **REF-RÄÄNIKS**¹: *alleaa-aa, alleaa-aa* (rahvalaul; arvatav laen kirikulaulu *kiitke Jahvet* ehk *balleluuja*-fraasist; vrd. ka vene rahvalaulu meeliskõlaga *ai ljuli, alli lulli.*); *Sest laulgem nüüd ja ikka ka: / See ilus maa on minu kodumaa!* (M. Veske); *Mis mul nii armas oleks ka, / Kui sa, mu isamaa! /—/ Mul kõige armsam oled sa, / mu kallis isamaa! /—/ Mis üal ette võtad sa, Mu kallis isamaa!* (J. V. Jannsen); *tasa, tasa* (J. Liiv); *koer ulub huu, ulub huu! / / Kinni löödud elu uksed, / sõitvad, sõitvad surma suksed* (G. Suits).

Lisaks sõnadele ja värssidele korratakse ka ligilähedasi mõtteid, tekitades **MÖTTEKORDUSE** ehk **-parallelismi**²:

*Karjapoiss om kuningas,
suure valla valitseja,
paljo pere pidäjä,
kullatse krooni kandaja.*

(J. Hurt)

*Kes on, kes on viind me heinasaod?
Kes on, kes on sõtkund viljavaod?
Kes on seemne söönud mullasuust?
Kes on, kes on poole murdnud puust?*

(M. Under)

Vastandlike mõtete kõrvutamine on **VASTUSEADE** ehk **antitees**³: *Mis oli külge vastu kulda, / see oli külge külma külge; / mis oli külge vastu vaipa, / see oli külge*

¹ *refrain* — prantsuse k., luuletuse osade lõpus korduvad sõnad, värsid või salmid; *refringere* — ladina k. ‘tükeldama’, ‘osadeks murdma’.

² *parallellos* (*para* ‘juures’, ‘kõrval’, ‘vastu’ + *allellos* ‘teineteise’) — kreeka k. ‘kõrvutine’.

³ *antithesis* (*anti-* ‘vastu’, ‘vastas’ + *thesis* ‘asetus’, ‘väide’) — kreeka k. ‘vastuasetus’, ‘vastuväide’.

sooja külge (rahvalaul); Riimiga laul on ilus ja sügav, / riimita ilus ja — sügavam. / Viisakas neiu on ilus, / punastav — ilusam! (J. Liiv); Kui tahad mind vibata — vibka siis mind! / Ma lähen ja leinan ja — armastan sind... (A. Haava); Kõrgel säääl asuvad surematud jumalad. / Madalal sumavad surelikud rumalad (G. Suits). Väärrib tähelepanu juhtimist, et **VASTANDI-** ehk **kontrastipõhimõte**¹ on sõnakunsti olulisemaid aluspõhimõtteid.

Mõttekorduses võib tekkida ka **ASTENDUS** — tähenduslik tõus või langus ehk **gradatsioon**² (vt. ka liialdus ja vähendus):

*Kus nutab isatu poega,
sinna **kaevu** kaevatakse;
kus nutab ematu tütar,
sinna uhke**ab allikas**;
kus aga nutab orjake,
sinna **tiigike** tehakse;
kus aga nutab vaenelapsi,
sinna jäänud **järvekene**;
kus aga nutab leskinaine,
sinna jooksemas **jõeke**.* (rahvalaul)

*Luuad **kuldased** käässa,
obedaised luua oksad,
vaskised luua varred,
siidised luua sidemed.* (rahvalaul)

Teise rühma lausekujundeid moodustavad erinevad **ilukõnelaused** ehk **retoorilised lausestused**. Tuntumad on tundeväljenduslik **RETOORILINE KÜSIMUS, PÖÖRDUMINE** või **HÜÜATUS**: *Kas siis selle maa keel / Laulo tules ei voi / Taevani toustes üles / Iggavust ommale otsida?* (K. J. Peterson); *Oot, oot, külma, no, no, külma!* (rahvalaul); *Laena mulle kannelt, Vanemuine!* (F. R. Kreutzwald); *Miks sa nutad, lillekene! / Nupud sul täis pisaraid? / Kas sa rasket hingevalu, / Hellake, ka tunda said?* (L. Koidula); *Oo, et südemeid kiljaks mu hing / kui käial libvitav väärivaas!* (P.-E. Rummo).

¹ *contrasto* — itaalia k. 'vastandlikkus', 'terav erinevus'.

² *gradatio* — ladina k. 'astendus', 'kõrgendus', 'järkjärguline tõus'.

Poetiline tekst

Ilukõnelauseid saavutatakse lauseliikmete **ÜMBERTÖSTE** ehk **inversiooniga**¹: *Mis säält paistab päälta ladva?* (rahvalaul); *Sapine viirastub kuu* (G. Suits); *Ju lapsena igatsesin merd ääretut mina* (F. Tuglas).

Sagedane võtted on lauseliikmete **VÄLJAJÄTT** ehk **ellips**² ning **LAUSEKATKESTUS** ja **-HÄLVE**: *Saksad sandid, majad madalad* (rahvalaul); *Männi roheline samet, / üksik metsatee: / pedak heleroheline, / kask kuld kollane* (J. Liiv); *Tõusis keisa... midagi kui põles särinal* (K. E. Sööt); *Olen... olen Merineid* (M. Under).

Kohata võib **SIDESÕNATUST** või selle vastandit **SIDESÕNAKUST**: *Tulin linnast. Lumesadu. / Tööd ei leidnud kusagilt. — / Lumesadu. Jalad väsind. / Läbi, läbi näljane* (J. Liiv); *Maru! Maru! Maru! Hirmus hirn!* (M. Under); *Kas on Pille või Pireta / või on Malle või Mareta / või on armas Annekene / või on kallid Kaiekene* (rahvalaul); *ja liigub ja loob ja lehvitat / ja kauneid radasid rajab* (J. Liiv). Luulele on üldse iseloomulik sarnaste sõnade ja tähenduste **KUHJAMINE**: *Kodu poole, kulla poole, / elu poole, hella poole, / maja poole, marja poole* (rahvalaul); *Elu tuli helgib ja sähvab ja lööb* (G. Suits); *Midagi helendab, helgib ja tuikab* (V. Ridala).

Kolmas rühm lausekujundeid on **tähendusmängud**, näiteks **SÕNAMÄNG** ehk **kalambuuri**³, mis tekib sõnade — eriti **homo-** ja **sünonüümide** — ootamatul ja naljakal kõrvutamisel: *Õhtu jõuab õnne kaasa, / videviku vilja kaasa, / millal jõuab minu kaasa?* (rahvalaul); *Istun, kuulan — aruanne... / aga mitte ei saa aru, / kus siin aru, / kus siin anne* (M. Raud); *Kes soostub, see soostub; Maksad kätte!; Sure, matus!; Arvus 11 ühed ei salli üksteist; Kümnehambuline dekadent* (I. Laaban); *Kes mängib masti, saab purje pealekauba; Tuumaplahvatus paiskab pähklitangid taevani; Iga maja ei ole majakas, / iga kaja ei ole kajakas, / iga kasu ei ole kasukas. / Miks peaks vasarat hoitama tingimata vasakus käes?!* (A. Alliksaar).

PARADOKS⁴ ehk **vastuoksus** on vastuolu sisaldav kummaline ütlus, mis toob esile sügavamaid tõdesid: *Mehele lähäksin, mies ei võta, / koju jääksin — poiss ei jätä* (rahvalaul); *Surm ühel silmad sulle — teisel kisub valla* (M. Under); *Hirm on ületatav nagu meri; Ta armus endasse vastuarmastust leidmata; Ainus asi, mida ei saa ära keelata, on keelamine* (A. Alliksaar); *Raske on kergeks saada* (J. Kaplinski); *Vana ja kulunud / Kui noore inimese luuletus* (A. Suuman).

¹ *inversio* — ladina k. 'ümberpööre', 'ümbertöste'.

² *elleipsis* — kreeka k. 'puudus', 'väljajäämine'.

³ *calembour* — prantsuse k. 'sõnamäng', 'sõnanali'.

⁴ *paradoxos* (*para* 'juures', 'kõrval', 'vastu' + *doxa* 'arvamus') — kreeka k. 'arvamuse vastane', 'vastandlik arvamus'.

Huvitav lausekujund on **RISTLAUSE** ehk **kiasm**¹: *Oo hing, kas tunned, kuhu surevad / kõik **sibita teed?** / Oo hing, kas tead, kuhu lõpevad / kõik **teeta sibid?*** (E. Enno); *Tuleb jäämeri, jääb tulemeri* (I. Laaban); *Malehobused valetavad ja valehobused maletavad* (A. Alliksaar).

Luules sageli tarvitatud lausekujund on **SIIRE** ehk **anžambmaan**² — üt- luse jätkumine järgmises värsis või salmis. Siire võib põhjustada sõnamängu, kui värsitähendus vastandub lausetähendusele, mistõttu värsi algne mõte tuleb ümber hinnata terviklause mõtte valguses. Mõned näited Jüri Üdilt / Juhan Viidingult:

*Ema tahab reisida ja **isa kodus istuda**
samuti ei **ihka** alati*

*mu juurde koju tuli **vihmavarju**
käevangus **hoidev** välismaa teatraal*

*Me teeme, teeme **üumber oma elu**
üht hiigelmüüri inimtibedat*

*Ei tule **armas-**
tusest üal puudu*

Nii nagu epiteet, võrdlus, metafoor ja metonüümia ei välista üksteist, vaid võivad seguneda, kuhjuvad tihti ka lausekujundid. Näiteks ristlause ehk kiasm *Kui inim**mõtted** on **nagu taimed**, millised siis võiksid olla **taimede mõtted?*** (A. Alliksaar) sisaldab ühtlasi ka kordust, võrdlust ja retoorilist küsimust.

PILTKUJUNDID

Omaette valdkonna moodustavad piltkujundid, kus tähtede ja sõnade erilise paigutuse, mittetähealiste sümbolite tarvituse või kirja ning pildi ühendamisega taotletakse kunstilist mõju.

¹ *chiasm* — kreeka k. ‘X (hii) tähe moodi rist’, ‘ristmik’.

² Anžambmaan (*enjambement* — prantsuse k. ‘üleaste’) on värsisiire, lause jätkumine järgmises värsis või salmis.

Poetiline tekst

Luuletajad armastavad vormilõbu, mis võib tihti sarnaneda laste sõna- või peitusemänguga. Üheks näiteks on **akrostihhonid**¹, kus värsside algul, sees või lõpus asuvate sõnade esitähedest moodustatakse teisi sõnu või nimesid. Laineid lõonud akrostihhoni avaldas 1981. a. Loomingus Andrus Rõuk.

*Silmades taevas ja meri
Inimene sinisilmne
Nagu peoga kübveldet teri
Imeline valge*

*Meeled tuultele valla
Uued vaod vaotuman palge
Süda sädemeid kalla
Tuli neelab kõik alla*

*Voogab päev üle lõõsan maa
Algaman merel kui tõus
Lebada kauem ei saa
Geenid veel jõus
Eestimaa*

Teine mõistatuse liik on **palindroom**², mida võib lugeda eest taha ja tagant ette, ilma et tähendus muutuks. Üks näide Hando Runnelilt.

USU MU MUSU

*Elame emale.
Elevust suvele
annab Anna —
uus suu,
luubele huul...
Usu mu musu,
Anna!*

¹ Akrostihhon (*akros* — kreeka k. 'äärmine' + *stichos* 'värss', 'rida') on tavaliselt luuletus, kus värsside algustähed moodustavad sõna, nime või lause.

² *palindromos* (*palin* 'uuesti' + *dromos* 'jooks') — kreeka k. 'tagasijooks'; sõna või lause, mis tagurpidi loetuna annab sama sõna või lause.

*Su lahjus, su ibalus,
su keha pisipahetus
enim elegantne, ent nagelemine
see ala mu jumala ees...*

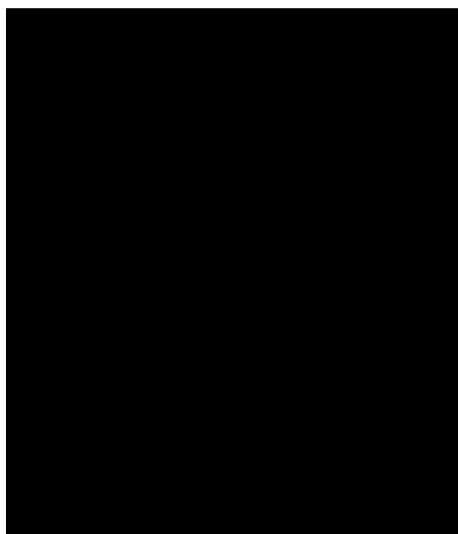
*Uu,
luukere kuul,
sooroos
soos —
Anna!*

*Usu mu musu,
Anna!*

Vahel liidetakse kirjapilt ja kujutav pilt: tulemuseks on **piltluule**, mis mõeldud rohkem silmadele ja mõistusele kui kõrvadele — näiteks Kalju Lepiku “Must laul” või Aleksander Suumani “Hea”.

Must laul

Pühendatud Mihhail Šolohhovile

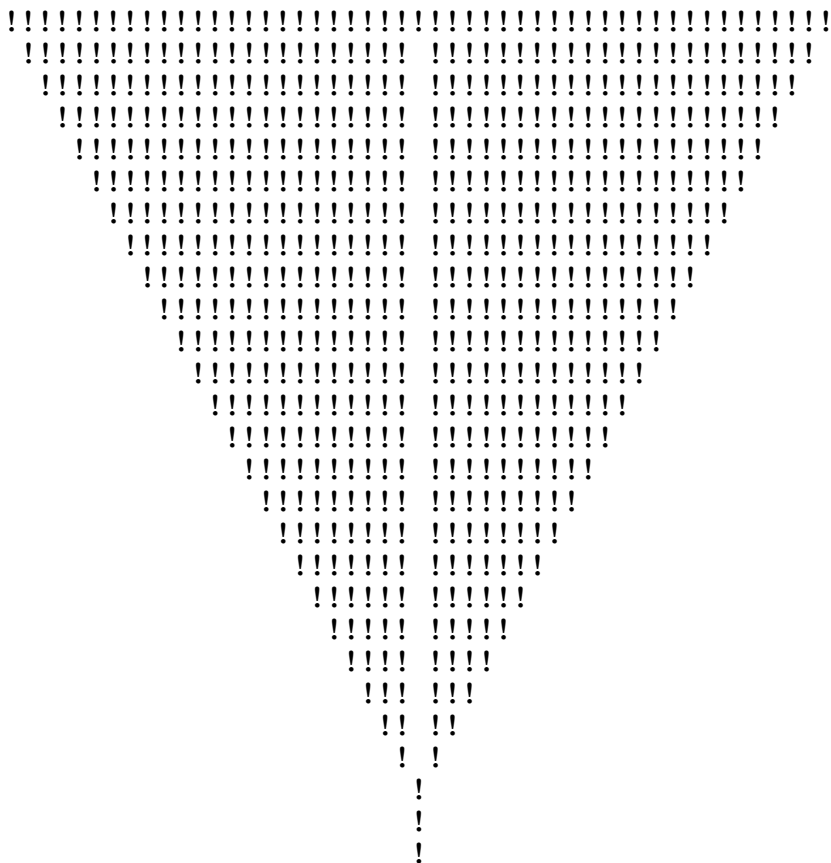

Hea
Seen Suur Sirmik
Võta väike haldja-
r
a
hva
s
v
a
r
j
u

Poetiline tekst

Piltluule asetseb luule ja kujutava kunsti vahepeal: kui pilt on mõeldud teksti tähendust toetama, on teos rohkem luulekeskne; kui tähemärgid või tekst on vahendiks pildi loomisel, on eesmärgiks kujutav kunst. Kirjapildijoonistusi on nimetatud ka **konkreetses luuleks**, näitena Raul Meele “Oi!”.

Oi

HARJUTUSED

1. Leia Betti Alveri luuletusest “Kaduv käsi” (1985)
  - a) epiteedid;
  - b) metonüümiat;
  - c) metafoori;
  - d) sümbol;
  - e) kordus.
  - e) Kus märkad metonüümia, metafoori ja epiteedi segunemist?
  - f) Püüa sõnastada luuletaja sõnum järeltulevale põlvkonnale.

KADUV KÄSI

Mu kaduv käsi
paberile
valujooni
veab.

Neid loeb
ehk ükskord see,
kes tähtedest ja elust
enam teab.

Neid loeb
ehk ükskord see,
kes üle tuhamäe

näeb,
mida siit
mu valuhellad silmad
veel ei näe.

2. Iseloomusta Artur Alliksaare luuletust “Alternatiive”
  - a) korduste ja parallelismi;
  - b) retooriliste küsimuste;
  - c) vastuseadete ehk antiteeside;
  - d) ristlausete ehk kiasmide;
  - e) sõnamängude ehk kalambuuride seisukohast.

ALTERNATIIVE

*Kas elu on naljakalt tõsine või tõsiselt naljakas?
Kumb oleks õigem, — kas mõttetult leegitseda või leegitult mõtiskleda?
Kas teeme mõne mõõduka meeletuse või muutume meeletult mõõdukaks?
Kas kereme katusele või kattume kergusest?
Kas vigu korrutada või korda vigurdada?
Kas hakkame kisendama sosistusi või sosistama kisendusi?
Kas anuvalt vaikida või vaikivalt anuda?
Kas kisendavalt hääletada või hääletult kisendada?
Kas panti kantida või kanti pantida?
Kas uuri puurida või puuri uurida?
Kas hinnata kogemusi või koguda hindamisi?
Kas minna lootuseta või loota minemata?
Kas rühmata andele või anduda rühmale?
Kas öeldut mitte uskuda või usutut mitte öelda?
Kas suurepäratseda või pärasuurutseda?
Kas nalja välja mõelda või mõtet välja naerda?
Kas keelamist piirata või piiramist keelata?
Kas palju kitsendada või kitse paljundada?
Kas käsi laotada või laost käsitada?
Kas kõnelda palumata või paluda kõnelemata?
Kas liigsest vabaneda või vabadusega liialdada?
Kas orja himustada või himu orjastada?
Kas kobe ratsutada või ratsut kobendada?
Kas lakka lennata või lendamast lakata?
Kas heli salvestada või salve helistada?
Kas vägi läbistada või läbi vägistada?
Kas ilu imetleda või imet ilustada?
Et elu armastada, peab armu elustama.*

3. Kes luuletajatest kirjutas noorena Ado Grenzstein-Piirikivi vastu suunatud artikli, milles peitus akrostihhon BALTLASTE PIIRIKIVI? Vihje pakub Ilmar Laabani anagramm “Hilja, vinu...” (vt. lk. 77).

LUULE VORM

VÄRSIÕPETUS

Luule on viisita laul — tema ürgne seos muusikaga on ilmne. Kuidas see seos avaldub? Mis teeb luule laulvaks?

Nendele küsimustele otsib vastust värssiõpetus. Sügavamaid teadmisi sellelt põnevalt ja ainult näiliselt keeruliselt alalt jagab **Jaak Põldmäe “Eesti värssiõpetus”**.

KEEL JA RÜTM

Luule musikaalsus ilmneb tema rütmis ja kõlavuses. Kuidas saavutatakse rütmiline kõne?

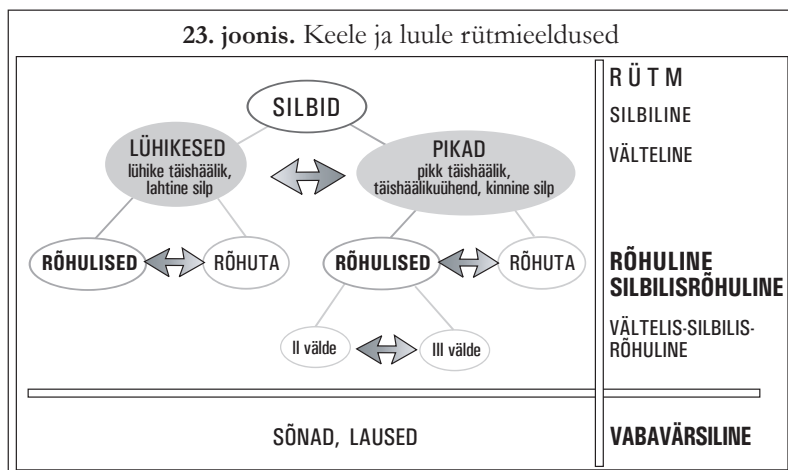
Iga keelt iseloomustab teatav rütmilisus, mis avaldub ühesuguste omadustega silpide, sõnade, lausete või tähenduste kordumises. Seotud kõne puhastab selle rütmi välja ja seab väljendusele aluseks: sisu edastatakse vaid mõõdetud kõne vahendusel. **Luuletuse rütm saavutatakse sarnaste keeleosakeste — eeskätt silpide või sõnade — süsteempärase kordamise ja vastandamisega.** Kuidas see toimub?

Teatavasti jagunevad eesti keele silbid **rõhulisteks** või **rõhututeks** ja **lühikesteks** või **pikkadeks**. Vastavalt sellele pakub eesti keel mitmeid värsirütmi loomise võimalusi, mis võivad lähtuda

- silbirõhust,
- silbivältest,
- silbiarvust ja nende,
- koosmõjust,
- sõna- ja lauserütmist.

Luule vorm

Tänapäeva eesti luules on määravaim rõhupõhimõte, mis tihti liitub silbiarvu korrastatuse põhimõttega. Muistse regilaulu vältepõhimõtte on elavast kasutusest taandunud. Vabavärss ei tõsta esile niivõrd silbi, kuivõrd sõna-, sõnaühendi ja lause tasandi rütmi. Vastavalt sellele võib eristada **SILBILIS-RÕHULIST** ehk silprõhulist, **RÕHULIST** ja **VABAVÄRSILIST** rütmi (ehk **VÄRSISÜSTEEMI**); harvem kohtab puhtalt **VÄLTELIST** või **SILBILIST** luulet (vt. 23. joonis). Loomulikult esineb ka eri rütmipõhimõtete põimumisi.

Rõhuline silp kannab sõna pea- või kaasrõhku, mis eesti keeles asetseb üldjuhul sõna 1. ja 3. silbil, nagu *päev*, *i-sa*, *maa-ilm*, *va-na-e-ma*, *ko-du-ne*, *pü-ha-lik-keus*. Rõhulistele silpidele järgnevad rõhuta silbid. Võõrsõnade rõhk on aga sageli mujal kui 1. silbil: *so-nett*, *de-mok-raa-ti-a*, *me-ta-mor-foos*.

Lühikesed silbid sisaldavad lühikest täishäälikut ja on lahtised (st. ei lõpe kaashäälikuga), nagu *sa*, *e-ma*, *va-na-i-sa*, *ta-lu*, *i-lu-sas-ti*, *hü(p)-pa(t)-ta*. Pikad silbid sisaldavad pikka täishäälikut, täishäälikuühendit või on kinnised (st. lõpevad kaashäälikuga), nagu *kes*, *tae-vas*, *öö-bi(k)-kud*, *i-mes-ta-ma*, *su-re-lik-ke*, *bal-laad*.

Rõhusilpe hääldatakse tugevamini, rõhutuid nõrgemini. Rõhusilbid sarnanevad omavahel, vastandudes rõhuta silpidele, ning vastupidi. pikkade silpide hääldus vältab kauem, ülipikkade oma veel kauem, lühikeste oma vähem. Kõik pikad silbid vastanduvad lühikestele, ülipikad nii pikkadele kui lühikestele silpidele.

Kui sarnaste tunnustega keeleosakeste, näiteks silpide, vaheldumine on korrapärane, tekibki ühtlane kõnerütm, mis on luule põhitunnuseks. Seega lähtub luule keele rütmilistest eeldustest. Tänapäeva eesti keel on rõhukeel, mistõttu eesti luules valdab rõhuliste ning rõhuta silpide vastandus. Sõna-, sõnaühendi ja lauserõhud on omakorda aluseks vabavärsi rütmipildile. Oma juurtelt on eesti keel aga ka vältekeel: kuigi rõhupõhimõte on vältepõhimõtte nüüdseks tagaplaanile tõrjunud ja muistne vältevärsis taandunud, on selle võimalus jätkuvalt meie emakeele (nagu ka soome, ungari, kreeka, ladina või sanskriti keele) eeliseks ja rikkuseks paljude teiste keeltega võrreldes.

HARJUTUSED

- 1) Leia Hando Runneli luuletuse “Üks veski seisab vete pääl” 2. salmist
  - a) ühe-;
  - b) kahe-;
  - c) kolmesilbilised sõnad;
- 2) 3. salmist
  - a) pearõhulised;
  - b) kaasrõhulised;
  - c) rõhuta silbid;
  - d) ühesilbilised sõnad;
  - e) värsaside silbiarv;
- 3) 4. salmist
  - a) pikad;
  - b) lühikesed silbid;
  - c) ühesilbilised sõnad;
  - d) värsaside silbiarv.

VÄRSISÜSTEEMID JA -MÕÖDUD

Luule on seotud mõõdetud kõne. Lugeja taipab keelevaistu toel ruttu, milline on luuletuse rütm. Rütmi kujundavad värsimõõdud. Millised need mõõdud on? Kas neid on palju? Mis on nende tunnused ja omavahelised seosed?

Värsiõpetuse tundmine süvendab oluliselt luule ja keele mõistmist. Samuti aitab see kaasa, et sõnalooming läheks vähem rappa. Teadlik laulumeister ei kirjutaks kunagi taolisi ridu, nagu *Ees-ti ko-jad* või *Pä-ka-pi-kud, pä-ka-pi-kud jōu-lu-va-na po-jad*, sest värsirõhu all hääldeb sõnade *kojad* või *pojad* lühike esisilp pikalt ja tekstist saab nali. Poetika valdamine tuleb kasuks.

Silbilisrõhuline värsisüsteem

SILBILISRÕHULISE luule **VÄRSIMÕÕDU** ehk **meetrumi**¹ kujundavad **VÄRSIJALAD** (kõnetaktid). Värsijala loob **rõhuline silp** kui värsijala tuum, millega liituvad **rõhuta silbid**. Rõhuliste silpidega täidetakse üldjuhul **värsi tõusud** ehk **värsirõhud**, rõhuta silpidega aga **värsi langused** ehk **värsirõhkude vahed**. Värsi tõusude ja languste ehk värsijalgade korrapärase vaheldumine tekitabki mõõdetud kõnerütmi. Seda võib saavutada nii sisetundele toetudes kui ka värsimõõtu teadlikumalt jälgides. Kuna **värsirõhkude ja rõhuvahede silbid on korrastatud**, iseloomustab silprõhulisi luuletusi **ühtlustatud silbiarv**.

Tähtis on, et ühesilbisõnadega saab täita nii värsi tõuse kui langusi: hoolimata pearõhust võib ühesilbisõnu (vahel muidki kergemaid sõnu, eriti tugevate värsirõhkude naabruses) värsilangustes alarõhutada. Silprõhulises luules on nii mitu värsijalga, kui palju seal on tõuse. Vahel rõhutatakse mõnda tõusu tugevamini kui teist. Värsi lõpus võib mõni rõhuta silp ka puududa või üle olla. Värsimõõdud koosnevad üht või mitut tüüpi värsijalgadest — **liht-** või **liitmõõtudest**. Ühes luuletuses esineb vahel mitmeid värsimõõte; neid võib ka erinevalt tõlgendada, mis on loomulik. Meetrumi muutustega elavdatakse rütmipilti ja tõstetakse esile tähendusi. Kuna värsimõõdust kajastab värsi, salmi või luuletuse kui terviku rütmi ning mitte üksiksõnade oma, ei lange sõnapüürid tihti värsijala püüridega kokku.

¹ *metron* — kreeka k. 'mõõt'; ladina k. *metrum*.

Peamised värsijalad on järgmised (— tähistab värsi tõusu, ∪ langust):

• **TROHHEUS**¹

	—∪	
<i>I-gav liiv ja tü-bi vä-li,</i>	—∪/—∪/—∪/—∪	neliktrohheus
<i>tae-vas pil-vi-ne,</i>	—∪/—∪/—	kolmiktrohheus
<i>jõu-an tul-les met-sa äär-de,</i>	—∪/—∪/—∪/—∪	
<i>tu-leb nõm-me-tee.</i>	—∪/—∪/—	

Juhan Liiv “Sügise”

• **JAMB**²

	∪—	
<i>Ju too-me hel-bed jüt-nud ju-ma-la-ga</i>	∪—/∪—/∪—/∪—/∪—/∪	viisikjamb
<i>ja si-re-li-te õit-se-aeg on käes:</i>	∪—/∪—/∪—/∪—/∪—	
<i>kõike pun-gad pa-ka-ta-vad täi-es väes,</i>	∪—/∪—/∪—/∪—/∪—	
<i>kõike põõ-sad si-ne-ta-vad ma-ja ta-ga.</i>	∪—/∪—/∪—/∪—/∪—/∪	

Marie Under “Sirelite aegu” 1

Jambile ja amfibrahhile on tunnuslik, et värs algab ühesilbisõnaga (või rõhutult algava võõrsõnaga); anapest koguni alarõhutatud kahesilbisõnaga. (Seda võib ka n.ö. eel-taktiks pidada, millele sel juhul järgneb loomult trohheiline või daktüüline värs.)

• **DAKTÜL**³

	—∪∪	
<i>Mi-da-gi he-len-dab, hel-gib ja tui-kab</i>	—∪∪/—∪∪/—∪∪/—∪	nelikdaktül
<i>kau-ge-te kin-ku-de tak-ka,</i>	—∪∪/—∪∪/—∪	kolmikdaktül
<i>kau-ge-te met-sa-de tak-ka</i>	—∪∪/—∪∪/—∪	
<i>mi-da-gi kut-sub ja hüü-ab ja hui-kab.</i>	—∪∪/—∪∪/—∪∪/—∪	

Villem Ridala “Kevade tunne”

• **AMFIBRAHH**⁴

	∪—∪	
<i>Me lii-gu-me loo-gel-des loo-jan-gu poo-le,</i>	∪—∪/∪—∪/∪—∪/∪—∪	nelikamfibrahh
<i>me mõõ-da-me päe-va-ga mää-ra-tu tee,</i>	∪—∪/∪—∪/∪—∪/∪—	
<i>me lii-gu-me loo-gel-des loo-jan-gu poo-le,</i>	∪—∪/∪—∪/∪—∪/∪—∪	
<i>me sü-da on ra-bul, meid rõõ-mus-tab see</i>	∪—∪/∪—∪/∪—∪/∪—	

Hando Runnel “Ilus maa” I

¹ Trohheus (*trochaïos* — kreeka k. ‘jooksev’) on värsijalg, milles ühele rõhulisele või pikale silbile järgneb üks rõhutu või lühike silp.

² Jamb (*iambos* — kreeka k. ‘viskav’) on värsijalg, milles ühele rõhutule või lühikesele silbile järgneb üks rõhuline või pikk silp.

³ Daktül (*dactylos* — kreeka k. ‘sõrm’) on värsijalg, milles ühele rõhulisele või pikale silbile järgneb kaks rõhutu või lühikest silpi.

⁴ Amfibrahh (*amfi-* — kreeka k. ‘mõlemalt poolt’ + *brachys* ‘lühike’) on värsijalg, milles kahe rõhutu või lühikese silbi vahel on üks rõhuline või pikk silp.

Luule vorm

• ANAPEST¹

Ü-le | *ko-du-mäe ku-me-ra kup-li*

su-ve-öö su-mes-tav va-lu.

Too-min-gad val-va-vad ta-lu,

ii-le | uss-ai-a vaa-ta-vad kop-li.

Henrik Visnapuu “Üle kodumäe”

UU—

UU—/UU—/UU—/U kolmikanapest

—UU/—UU/—U kolmikdaktül

—UU/—UU/—U

UU—/UU—/UU—/U

Silpröhulistes mõtudes on kirjutatud valdav osa eesti kunstluulest. Sellele järgnevad vabavärs ja rõhulised värsimõõdud.

Rõhuline värsisüsteem

RÕHULISED ehk **aktsendilised**² värsimõõdud sarnanevad silpröhulistega kindla arvu värsitõusude ning seega ka ühtlase rütmi poolest. Kuna aga värsilanguste silbiarv on muutlik, siis korrastatud värsijalgu ega ka värsside ühtlast silbiarvu ei teki. Siiski võib rõhulisi mõõte vastavalt kallakule nimetada **trohheuse-, jambi-, daktüli-, amfibrahhi- või anapesti-laadseteks**. Loomulikult esineb eri mõõtude vahelisi üleminekuvorme, eriti silpröhulise või vabavärsi suunas.

Mõned näited (x´ tähistab värsirõhulist, x värsirõhutut silpi).

A-le-vi-poi-sid män-gi-sid mar-jast

kraa-vi kal-dal. “Jõu-du sek-ka!”

kos-tab kor-ra-ga ka-re hääil...

Jõu-du tar-vis!... Võ-ta ka is-tet.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.

x´ x x x´ x x´ x x x´ x

x´ x x´ x x´ x x´ x

x´ x x´ x x x´ x x´

x´ x x´ x x´ x x x´ x

Karl Eduard Sööt “Alevipoisid mängisid marjast...”

(Salmis ilmneb 4 värsirõhku ja valdab trohheuse-laadne mõõt daktülilise ees: värsimõõduks neliktrohheiid.)

¹ Anapest (*anapaistos* — kreeka k. ‘tagasilöödu’) on värsijalg, milles kahele rõhutule või lühikesele silbile järgneb üks rõhuline või pikk silp.

² *accentus* — ladina k. ‘rõhutamine’; häälikute rõhutamine silbis, sõnas või lauses.

Nad puu -ri mind kin -ni pand -sid —	xx'xxx'xx'x
Ei tea , mis- pä -rast ehk kus —	xx'xx'xxx'
Nad puu -ri mind kin -ni pand -sid	xx'xxx'xx'x
Ja laul -ja ni -me mul and -sid,	xx'xx'xxx'x
Nüüd nu -tab mu i -gat- sus .	xx'xxx'xx'

Ernst Enno "Hall laul"

(Salmis ilmneb 3 värsirõhku ja valdab jambi-laadne mõõt amfibrahhilise ees: kolmikjambiid.)

Hall on tae -vas ja must on maa .	x'xx'xxx'xx'
Sa -jab ja sa -jab lõp -ma- ta .	x'xxx'xx'xx'
U -dus-se u -pu-vad si -hid kõik eel ,	x'xxx'xxx'xxx'
hai -ge on sü -da ja vä -si-nud meel .	x'xxx'xxx'xxx'

Gustav Suits "Sügise laul"

(Salmides ilmneb 4 värsirõhku ja valdab daktüli-laadne mõõt trohheilise ees: nelikdaktüloid.)

üks ku -nin-gas o -li kord maa -ta	xx'xxx'xxx'x
ja kroo -ni ei ol -nud tal	xx'xxx'xx'
nii e -las see ku -nin-gas väi -ke	xx'xxx'xxx'x
suu-re si -ni-se tae -va all	xxx'xxx'xx'
nii e -las see ku -nin-gas väi -ke	xx'xxx'xxx'x
ja kur -vaks sai te -ma meel	xx'xxx'xx'
et teis -tel on maad ja kroo -nid	xx'xxx'xx'x
ja te -mal ei o -le veel	xx'xxx'xx'

Jaan Kaplinski "Üks kuningas oli kord maata"

(Salmides ilmneb 3 värsirõhku ja valdab amfibrahhi-laadne mõõt anapestilise või trohheilise ees: kolmikamfibrahhoid.)

Vabavärs

Kui luuletus on **silbiliselt korrastamata** ja **rütmilt korrapäratu** — ühtlustamata on nii värsirõhud kui ridade silbiarvud —, on tegu **VABAVÄRSIGA**. Korrastatud värsijalgu ei maksa vabavärsist otsida, kuigi neid sinna aeg-ajalt lõimitakse: vabadus kinnistunud värsimõõtudest ongi tema olemus. Proosa-

Luule vorm

kõnest eristab aga vabavärssi sõnade, sõnaühendite ja lausete värsiline liigendamine, fraasirütmi rõhutamine.

Silprõhuline luule läheneb tihti rõhulisele luulele, see omakorda vabavärsile, viimane aga proosatekstile — ja vastupidi. Riimideta luule nimetus ei ole mitte vaba-, vaid **valge** ehk **blankvärss**. Kuigi vabavärsid on enamasti blankvärssis, ei ole see üks ja sama — leidub nii lõpp- kui siseriimis vabavärsse.

Kui osatakse määrata rõhulist värssi, ei ole vabavärsi äratundmine raske. Üks näide.

MEIE

Anna Haava

Võimalik rütm

*Meie ei taiba olla, ei ole
vaikiv, ununev lebekülg
aegade-raamatus:
meie otsaette on kirjutatud
elusõna!*

x'xxx'xx'xxx'x
x'xx'xxx'xx'
x'xxx'xx
x'xx'xx'xxx'xx'x
x'xx'x

*Meie silmades säravad sädemed,
meie põues lainetab julgus ja jõud,
hoovab elu!*

xxx'xxx'xxx'xx
xxx'xx'xxx'xxx'
x'xx'x

*Meie ulatame käed pilvede poole!
Meie sammume suure sibi poole:
meie tahame elada ja kirjutada
aegade-raamatusse...*

xxx'xx'xx'x'xxx'x
xxx'xxx'xx'xx'x
x'xx'xxx'xx'xx'xx'x
x'xxx'xx'x

Vältelised värsisüsteemid

Nagu silprõhulises luules, kujundavad ka **VÄLTELISE** ehk **kvantiteeriva**¹ värsimõõdu värsijalad. Värsijala loob **pikk silp** kui värsijala tuum, millega liituvad **lühemad silbid**. Pikkade silpidega täidetakse värsitõuse, lühemate (lühikeste või suhteliselt lühemate pikkade) silpidega langusi. Puhas välteluule on tänapäeva eesti keele kui rõhukeele seisukohast kunstlik, mistõttu

¹ *quantitas* — ladina k. 'kogus', 'hulk'; kvantiteet on keeleteaduses hääliku või silbi vältus, häälduspikkus.

värsirõhke püütakse täita (pea)rõhuliste pikkade silpidega, vastandades neid teistele ehk lühematele silpidele. Seega toimib rohkem **vältelis-rõhuline** või **vältelis-silbilis-rõhuline** värss.

Regivärss

Eesti kultuuri tähtsamaid varasid on esivanemate muistne regiluule. **REGI-VÄRSS**¹ on meetriliselt rikas: rakendada võidi nii rõhulist, vältelist kui silbilist põhimõtet. Ekslik oleks arvata, et kõik taandub vältelisele neliktrohheusele ja kaheksale silbile. Eri tüüpide seast tõuseb siiski esile vältelis-silbilis-rõhuline värss, mis silpide völdete ja arvu kõrval arvestab ka sõnade pearõhuga. Nii-õelda klassikalise regimõõdu ehk (vältelis-silbilis-rõhulise) neliktrohheuse nõuded võib kokku võtta järgmiselt:

- värsis on üldjuhul 8 silpi;
- pearõhuline pikk silp täidab värsitõusu (ega esine üldjuhul languses);
- pearõhuline lühike silp täidab värsilangust (ega esine üldjuhul tõusus);
- järgsilbid ja ühesilbisõnad paiknevad vabalt (nii languses kui tõusus);
- 1. värsijalg täidetakse vabalt (ka mittetrohheiliselt);
- värsi lõpus ei ole ühesilbisõna;
- neljasilbisõna on värsi alguses või lõpus, mitte keskel.

Mõned näited (— tähistab värsi tõusu, ∪ langust).

<i>Nõn-nap hüü-dis ven-na kan-nel,</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>kui need nu(t)-tid nei-ud noo-red</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>min-nes-sa i-sa ko-dun-ta,</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>min-nes-sa me-he ko-ju-je,</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>saa-des kaa-sa kam-be-ri-je.</i>	—∪—∪—∪—∪

<i>Vi(k)-kat viib a-rul-ta hei-na,</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>nu-ga nõm-mel-ta pe-da-ka,</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>kir-ves soos-ta kas-ki-jal-ga,</i>	—∪—∪—∪—∪
<i>poiss viib nei-du-se kü-las-ta.</i>	—∪—∪—∪—∪

¹ *das Re(igen)lied* — saksa k. ‘tantsulaul’, ‘ringmängulaul’; ‘regilaul’ kui mõiste on ilmne tõlkelaen, seega “regi” või “rehi” ei puutu otseselt asjasse.

Luule vorm

Vastavalt nõuetele ei ole allajoonitud kohad seega ekslikud (kuigi “vead” ehk poeetilised vabadused on regiluules tavalised). Kolmesilbisõnad põhjustavad neliktrohheuses ahelreaktsioone:

- värsitõusu satub 3. ehk kaasrõhusilp (**min**-nes-**sa**, **nõm**-mel-**ta**, **nei**-du-**se**);
- sellele järgneva sõna pearõhusilp satub värsilangusesse ja alarõhutatakse (**i**-**sa** **ko**-**dun**-ta, **me**-**he** **ko**-**ju**-je, **pe**-**da**-ka, **kü**-**las**-ta);
- uude tõusu sattuv rõhuta järgsilp omandab rõhu ja pikeneb (**i**-**sa**(**a**) **ko**-**dun**(**t**)-ta, **me**-**he**(**e**) **ko**-**ju**(**u**)-je, **pe**-**da**(**k**)-ka, **kü**-**las**(**t**)-ta).

Laulmisel või rütmilisel esitamisel tekitab see kuulsa **rõhulibistuse** ehk **skandeerimise**, mis rikastab kõlapilti ja soojendab rahvusliku hingelaadiga inimese südant. Rõhulibistus tekib, kui loomulik sõnarõhk (sõna 1. või 3. silbil) satub vastuollu värsirõhuga (mis langeb sõna 2. silbile). Selles avaldubki teise mudelsüsteemi olemus: värsirütm allutab kõnerütmi.

Antiikvärss

Klassikaline kreeka ja rooma luule oli välteline, mistõttu eesti keelel on hea eeldus selle tõlkimiseks ja jäljendamiseks. Loomulikult võib antiikmõõte matkida nii rõhuliselt kui silprõhuliselt, kuid õilis on lähtuda siiski pikkade ja vähem pikkade silpide vastandusest. Väärikas eestikeelne antiikvärss täidab värsitõuse pikkade silpidega — eeskätt rõhulistega —, langusi aga neile vastanduvate ehk lühikeste (või ülipikkade silpide kõrval lühemalt mõjuvate pikkade) silpidega. Ühesilbisõnad sobivad nii tõusu kui langusse, kuigi kaashäälikuühendiga sõnad nagu *ning, sest, last, sealt, vett, meest, lind* jmt. peaksid üldjuhul tõusu jääma.

Kuulsaim antiikmõõt on eepostest tuntud **HEKSAMEETER**¹ (kuuikmõõt). See koosneb daktülitest (—UU), mida võib (v.a. eelviimases värsijalas) asendada kahte pikka silpi sisaldav spondeus² (— —); viimane jalg on kahesilbiline. Heksameetri skeem:

—UU/—UU/—UU/—UU/—UU/—U

¹ *hex* — kreeka k. ‘kuus’; heksameeter — ‘kuuikmõõt’.

² *sponde* — kreeka k. ‘jookohver’; *spondeios* — muusika takt pidulikel ohvralitustel.

Kuna heksameeter on pikkvärss, liigendavad teda **PAUSID** ehk **tseuurid**¹ (sümboliks / /), mis võivad asetseada ka värsijala sees (tavaliselt 3. jalas). (Paksus kirjas silbid tähistavad alljärgnevas näites värsitõuse.)

*Lau-la nüüd, oh ju-ma-lan-na, Pe-lei-des A-chil-leu-se vim-mast
nee-tust, mis tu-bat hu(k)-ka-tust tõi ah-bai-las-te soo-le,
hul-ga-na kan-ge-las-hin-gi siit hei-tis Ha(a)-de-se val-da,
kuid ke-had jät-tis neil ma-ba kisk-jai-le koer-te-le saa-giks
ning rööv-lin-du-de roaks; nii Zeu-si tab-tel see sü-n-dis
sest a-jast pea-le jo, kui vi-ha-vae-nu-ga üks-ii-hest lah-ku
läh-sid hul-ka-de juht A-ga-mem-non ja hiil-gav A-chil-leus!*

—UU/—UU/—U//U/—UU/—UU/— —
— —//—//UU/—UU/— //—//—UU/—U
—UU/—UU/—U//U/— —//—UU/—U
—UU/— —//—//UU/—UU/—UU/— —
— —//—UU/—//—//—U²/—UU/— —
—UU/—UU/—//UU/—UU/—UU/—U
— —//—UU/—//UU/—UU/—UU/— —

Homeros “Ilias”. Tõlkinud August Annist

*Nii-võrd ea-kaks saand üks rott o-li, et e-nam jõu-du
tööd te-ba tal põl-nud teps. Tu-le-vi(k)-kust mõel-des ta vae-vas
nii o-ma pead, et kah-ju ja kurb o-li vaa-da-ta loo-ma.
“Aas-taid lii-ga on mul,” rott kur-tis ja kae-bas, “ma töö-ga
ei e-nam lei-ba-gi jak-sa ju tee-ni-da. Näl-ga ma kär-van.”*

— —//— —//—//—//—UU//—UU/—U
—UU/—UU/—//UU/— —//—UU/— —
—UU/— —//—U//U/—UU/—UU/—U
— —//—UU/—//—//—UU/—U//U/—U
—UU/—UU/—U//U/—UU//—UU/— —

Ain Kaalep “Roti metamorfoos”

¹ *caesura* — ladina k. ‘läbiraiumine’, ‘lõige’.

² 4. värsijala “päästnuks” *Zeus-i-sa*.

Luule vorm

Kuivõrd rütm luuakse pikkade ja lühikeste või suhteliselt lühemalt mõjuvate, mitte aga rõhuga ning rõhuta silpide vastandamisest, siis oleks “raiuv” lugemine eksitus — sõnarõhud häälduvad loomulikuna ka langustes. Daktilitega vahelduvad spondeused ja tsesuurid teevad muistsest heksameetrist väga vaheldusrikka värsimõõdu.

Heksameetri edasiarenduseks on kaeblik kaksikvärss **ELEEGILINE DISTIHHON**¹, kus heksameetris värsile järgneb kahest poolvärsist koosnev värs, mida lahutab kohustuslik paus. Eleegilise distihhoni värsimõõt:

—UU/—UU/—UU/—UU/—UU/—U
—UU/—UU/— // —UU/—UU/U

*Vil-lem on kord ta ni-meks va-ne-mailt hääs loo-tu-ses pan-dud,
Maa-si-ku liig-ni-me saand kaa-sa ta tei-se-na neilt.
Pöö-re-te aeg va-ba-riik-li-ku Ees-ti ta tõst-nud mi-nist-riks,
küü-ti-nud siis ku-ri nõu var-juks var-ju-de seas.
Ab, te-da ei Ve-ne-maa pu-na-väe-las-te hu(k)-ka-nud jul-mus,
viis ko-du-maa poolt rong, surm su-gu-ven-da-de käest.*

—UU/—UU/— // UU/— — /—UU/— —
—UU/—UU/— // —UU/—UU/—
—UU/—UU/—UU//—UU/—UU/— —
—UU/—UU/— // —²/—UU/—
—UU/—UU/— // UU/—UU/—UU/— —
—UU/— — /— // —UU/—UU/—

Gustav Suits “Hauakiri”

Silbiline värsisüsteem

Harvem kohtab eesti luules **SILBILIST** ehk **süllaabilist**³ värsisüsteemi, mille tunnuseks on värsaside **kindel silbiarv**. Kuna värsirõhkude korrapära ei taotleta, siis värsijalgu ei arvestata. Heaks näiteks on jaapani kultuurist

¹ *elegos* — kreeka k. ‘kaebelaul’, ‘leinalaul’, ‘kurvad paarisvärsid flöödi saatel’; *elegeia* on mitmuse vorm.

² 4. värsijalg spondeus “poeetilise vabadusena”.

³ *syllabe* — kreeka k. ‘häälikuühendus’, ‘silp’.

laenatud riimideta **HAIKUD**¹ (17 silpi ehk 5+7+5) ja **TANKAD**² (5+7+5+7+7=31).

*jaa-pan on kau-gel
ees-ti on kau-ge-mal veel
iit-le-vad tuu-led*

Jüri Üdi

KAS VÕIN?

*Ees-rii-de tak-ka
va-len-dab Su val-ge säng...
Su pad-jas-se, mis
täis Su juus-te lõb-na, kas
võin bei-ta kuu-ma pal-ge?*

Arthur Valdes “Viis tankat Mimosale”³

Hispaania romansi⁴ värsimõõduks on 8 silpi. Kuigi tulemus sarnaneb rõhulisele luulele, ei ole rõhusilpide hulk ja paiknemine oluline. Lisandub täishääliku- ehk assonantsriim⁵ paarisarvulistes värssides.

*Sõ-ber, kui e-bi-tad ma-ja,
tee sel-le-le suu-red ak-nad,
et päi-ke-se sel-ged kii-red
sis-se neist paist-mast ei lak-kaks!*

*On ju neid, kes muud ei os-ka
kui süü-a ja kül-ma kar-ta —
ä-ra ii-al nen-de kil-da
sa min-gi hin-na eest bak-ka!*

Ain Kaalep “Sõber, kui ehitad maja”

Molière’i näidenditest tuttavat **aleksandriini** iseloomustab 12-silbik.

Seega ei jätku ainult ühest, silbilisrõhulisest värsisüsteemist, et kirjeldada eesti luule meetrilisi võimalusi. Mängumaa on palju avaram — proovi ise järele!

¹ *baiken, bokken* (*bai* ‘ajaviide’, ‘lõbustus’ + *ku* ‘värss’) — jaapani k. ‘ajaviiteluuletus’, ‘lõbueluuletus’.

² *tanka* (*tan* ‘lühike’ + *ka* ‘värss’) — jaapani k. ‘lühiluuletus’.

³ Arthur Valdesena esines seekord Hanno Kompus.

⁴ *romance* — hispaania k. ‘jutustav laul’, ‘armulugu’; mõisted “romantiline” ja “romantism” on seotud romansipärase elutundega.

RÜHMAHARJUTUSED

- I.** 1) Püüdke määrata silprõhuliste luuletuste värsimõõdud.
- Juhan Liiv “Lumehelbeke” või Lydia Koidula “Miks sa nutad?”;
  - Hando Runnel “Üks veski seisab vete pääl” või Ernst Enno “Koituigatsus”;
  - August Alle “Eesti pastoraal” või Artur Alliksaar “Lootust peab pälvima”;
  - Jaan Bergmann “Ustav Ülo” (liitvärsimõõt).
- 2) Kas Kristian Jaak Petersoni ood “Laulja” esindab rõhulist või vaba-
värsilist luulet?
- 3) Tähistage regivärsiketkendes
- pearõhulised pikad silbid;
  - pearõhulised lühikesed silbid;
  - teised (ehk kaasrõhulised ja rõhuta) silbid.
  - Määrake 4-jalaline trohheus.
- A.** *Leid-sin tam-me nut-te-mas-ta,
tam-me ok-sad oi-ga-mas-ta,
tam-me le-hed lei-na-mas-ta.
Mõt-lin tu-ge tu-le-va-da,
mõt-lin a-bi as-tu-va-da.*
- B.** *Rai-u kuus-ki kuu-si sü-l-da,
ka-da-kaid ka-bek-sa sü-l-da,
tu-hat sü-l-da tur-gi lep-pa,
sa-da sü-l-da san-gi-lep-pa.*
- II.** Huvi püsimisel jätkake harjutustega 4–7.
- 4) Leidke värsirõhkude ja silpide arv rõhuliste luuletuste värssides.
- Bernard Kangro “Nõid” või Paul Eerik Rummo “Oo et sädemeid kiljuks mu hing”;
  - Karl Eduard Sööt “Näojume pimedas kahvatab” või Jaan Kaplinski “Ei jõua”.
- 5) Eristage Gustav Suitsu luuletusest “Hauakiri” (kaksikvärsi haaval)
- silbid;
  - pikad silbid;
  - lühikesed silbid;
  - ühesilbilised sõnad;
  - pausid ehk tsesuurid.

*Tööväe seltsis ta hüüd: sõda lõppegu Peipsigi piiril!
Seltsis ses saadetud maalt, koos maha lastud ta teel.*

*Säält tema leiate luud, kabe need vabariigi on veerul,
Irboska kus on tee, täidesaatmise paik.*

*Sää! kaasvõitlevas reas — üle neid kahekümne — ka otsas
õnnetus veel üheskoos kui elu tormises loos.*

*Meelsuse ohvriks meest õbe tõugatud, langenud mitu,
õiguse oiguses, oi, kätte on saamatu vaim.*

*Rändaja, sõbrana kui rabus robtunud kalmule juhtud,
lilleke siis valumaast võta ja poetagi sää!!*

*Kebvad on kõik kaastundmuse kannid, kus hüljatud põrmus,
ei kobut mõistetud veel, ees nimed, valgel ka käsk.*

e) Püüdke esitada värsside rütmiskeemid.

- 6) Leidke värsside silbiarv Ain Kaalepi luuletusest “Romansid don Quijotest” I (1968). Luuletaja sõnul pidas ta allegooriliselt silmas riigivanem Jaan Tõnissoni traagilist saatust. Miks allegooriliselt?
- 7) Bernard Kangro luuletuse “Kutsed” värsimõõduks võib pidada anapesti, kuid ilmneb ka jambi. Kus?

*Al-la kõ-ve-ra, al-la kõ-ve-ra kuu!
Kuu-la ai-nult se-da, mis kut-sub.
Jäl-gi õ-hi-nal pad-ri-kus põik-le-vaid ra-du,
mi-da nõe-lu-nud si-sa-lik, roo-ma-nud ma-du,
al-la kõ-ve-ra kuu.*

*Al-la kõ-ve-ra kuu, al-la kõ-ve-ra kuu,
sel-ga so-en-di lum-mu-tav nahk!
Kuu-la lau-ta-des mää-gi-vad ras-va-sed lam-bad.
Su-hu kas-va-vad val-ged ning te-ra-vad ham-bad,
al-la kõ-ve-ra kuu.*

Luule vorm

*Alla kõvera kuu, alla kõvera kuu,
läbi metsade, üle soode
tuulispasana keereldes viskuma,
libahundina murdma ja kiskuma
alla kõvera kuu.*

*Alla kõvera kuu, alla kõvera kuu,
jalge vabele luuavars,
taba sädemeis praksuv tuline saba.
Keha palakais uinub, hing piiritult vaba,
alla kõvera kuu.*

*Alla kõvera kuu, alla kõvera kuu
mind tõmbab see ürgne hääl,
läbi täitmata himude, lõputu nälja
oma päevlikust elust päriselt välja,
alla kõvera kuu.*

RIIM JA KÕLAKUJUNDID

Rütmiline kõne on peamine, kuigi mitte ainus luule musikaalsuse allikas. Kõlavust lisavad ka riim ja kõlakujuandid. Mis on riim? Mis kujundid on kõlakujuandid?

Rütmi kõrval on **RIIM**¹ luule teine silmapaistev tunnus. Riim on oluline luuletuse **rütmi** ja **kõlavuse** ehk **eufonia**² kujundaja — sellisena tähtis **KÕLAKUJUND** ehk **instrumentatsiooni**³ võte. Riimid seovad tähenduselt erinevad väljendid ühtsesse kõlatervikusse ja loovad selle abil uusi tähendus-seoseid. Üksteisele osutavad, kõlalt sarnased väljendid omandavad häälikulise kokkukuuluvuse kõrval ka tähendusliku kokkukuuluvuse. Riim on ehe näide, kuidas keelekasutuse poeetiline roll mõjutab osutavat rolli: esmalt sobiv riim, siis mõtteseos, ja vastupidi — esmalt nägemus, siis väljendus. Meetriline ja riimiline luule lähtuvad pingest väljendusnõuete ja sisunõuete vahel, mis lahendatakse keelelis-tähendusliku leidlikkuse, seostamisvõime ehk luuleande ja inspiratsiooni abil.

ALGRIIM

Riimid jagunevad alg- ja lõppriimideks, kuigi tavaliselt peetakse riimist kõneldes silmas lõppriimi. Eesti keeles (*päike paistab palavalt, soe süda, murest murtud*), eriti aga luules esineb rohkesti **ALGRIIMI** ehk **alliteratsiooni**⁴, mida tugevasti soosib muistse rahvaluule taust: *kuule, kus kukub kuldalindu*. Algriim on sõnade esihäälikute kunstikavatsuslik kordus.

k(õ)-algriim

*Kui koorma kõrval kõnnib neid,
siis küsi, kas toob linnaseid*

eid-lõppriim

¹ *der Reim* — saksa k. 'riim', ka 'värss', 'salm'.

² *euphonia* (*eu* 'hästi', 'hea' + *phone* 'heli', 'kõla') — kreeka k. 'heakõla'.

³ *instrumentum* — ladina k. 'tööriist', 'vahend', 'pill'; instrumenteerimine on teose kõlastamine.

⁴ Alliteratsioon (*ad* — ladina k. 'juures' + *littera* 'täht') on sõnade algushääliku kordus; kitsamalt kaas-hääliku kordus.

Luule vorm

Eristuvad täishäälikualgriim ehk assonants ja kaashäälikualgriim ehk alliteratsioon kitsamas mõttes. Nagu näidetest näha, võivad need esineda nii eraldi kui koos: täisalgriimi (kus kõlavad kokku nii vokaalid kui konsonandid) või põimuna.

Sinise taeva silm

Üle kodumäe kumera kupli

Me liigume loogeldes loojangu poole

LÖPPRIIM

Sõna algusi siduvalle ja värssi sees paiknevale algriimile vastandub **LÖPPRIIM**, mis ühendab samakõlaga sõnade ja värsside lõppe. Lõppriim hakkas Euroopa luules levima keskajal, mõjutatuna nii bütsantsi kirikuhümnidest kui araabia luulest Hispaanias. Lõppriim — ehk lihtsalt riim — tähistab värssi ja salmi piire ning aitab kujundada teksti rütmi. Riimiga seotakse värssid omavahel ja tõstetakse nad teiste värsside suhtes esile.

Riimi võib kohata ka värsside või salmide keskel **siseriimina**: *Mälestuste iilid on nagu siilid, millest keegi mööda ei hiili; kiirus võib kasvada nagu viirus* (A. Alliksaar).

Lõppriim lähtub eeskätt:

- rõhusilbi täishäälikutest (*ta : ka, taat : saad, tee : veskisse, maa : lõpmata*); kuid hõlmab tihti ka
- vahetult järgnevaid kaashäälikuid (*rind : sind, sääl : pääl, peal : eales, müts : kets*),
- järgnevate silpide häälikuid (*valu : talu, lõngast : rõngast, teravaks : säravaks, ülesse : keivisse, rõõmuga : koormaga, jumalad : rumalad, aknad : lakkaes, karta : hakeka*) või
- rõhusilbi alguskaashäälikuid (*kupli : kopli, palle : põlle, peseb : puseb, draama : raama*).

Valdavalt kasutatakse **täisriime**, kus kehtib kooskõla alates pearõhulisest täishäälikust kuni riimsõna lõpuni (*kaes : väes, tuikab : huikab*), mõnikord ka **samariime** (*takka : takka, tule : tule..., mihe : mihe...*).

Täisriimi liigkasutust väldib **irdriim**, kus sarnaste kõrval esineb ka erinevaid häälikuid (*laulda* : *hauda*, *rõõmuga* : *koormaga*, *aknad* : *lakkaks*, *karta* : *halka*, *kupli* : *kopli*, *draama* : *raamat*, *peal* : *eales*, *miits* : *keets*, *lund* : *tun'd*).

Eristuvad **pearõhuriimid** ja **kaasrõhuriimid**, esineb ka **välte-** (*tule* : *tuule*) ja **rõhuriime** (kus pearõhusilp riimitakse kaasrõhusilbiga — *pilvine* : *nõmmete*).

Enamasti riimide silbiarv kattub, kuigi võib ka erineda (*peal* : *eales*). **Lihtriime** täiendavad mitmest sõnast koosnevad **liitriimid** (*vajame* : *aja me*, *too mind* : *roolind*).

Silbiarvult jagunevad riimid:

- **ühe-** (vahel ka **meesriimiks** nimetatud — *taat* : *saad*, *rind* : *sind*);
- **kahe-** (vahel ka **naisriimiks** nimetatud — *kupli* : *kopli*, *lõngast* : *rõngast*);
- **kolme-** (vahel ka **daktülriimiks** nimetatud — *teravaks* : *säravaks*, *jumalad* : *rumalad*) ja
- **nelja- või enamasilbilisteks** (*täristades* : *väristades*, *kukkuvailegi* : *tukkuvailegi*).

Riimi asendi järgi salmides eristuvad:

- **paarisriimid** (aabb, aa bb cc);
- **ristriimid** (abab, abcabc);
- **süliriimid** (abba, abbb);
- **ahelriimid** (aba bcb cdc...);
- **lausriimid** (aaa, aaaa...).
- **segariimid** (aaca, ababcc, aaabbb, abbacc, abcabcc jm.);

Riimuvaid sõnu ei ole lõputult ja nad kipuvad korduma. Liiga sagedased kokkukõlad (*ma* : *sa*, *maa* : *ka*; *ema* : *tema*; *taevas* : *vaevas*) kaotavad värskuse ja poeetilise jõu. Mõnikord on nad rohkem tahtmatu eneseparoodia¹ kui tõsise luule võtteks. Tundlikumad autorid püüavad seetõttu uusi võimalusi avastada või leiutada või eelistavad riimita värsi.

TEISI KÕLAKUJUNDEID

Lisaks alg- ja lõppriimile saavutatakse heakõla muude **hääliku-** või **sõnakordustega**. Iseloomulik on täishäälikute, eriti pikkade ja ülipikkade, samuti heliliste kaashäälikute kordused ja koondamine: *tasa*, *tasa*; *sajab* ja *sajab*; *tööd* — *mees* — *pääl* — *sää!*; *veski* — *veskitööd* — *veskimees* — *veskikivid*; *tuikab* — *hüüab* — *hüikab*; *me mõõdame päevaga määratu tee*; *Üle kodumäe kumera kupli / suveöö sumestav valu, / toomingad valvavad talu*.

¹ *parodia* (*para* 'kõrval', 'juures', 'vastas', 'väär-' + ode 'laul') — kreeka k. 'vastulaul', 'pilkelaul'; teise autori stiili pilkav järeloomamine.

Luule vorm

Kõlavärve ja rütmi pakuvad tundeväljenduslikud **HELIMAALINGUD** (*tril-lal-la, tral-lal-la; da-ba-da-ba-daa; Ssu! Ssu!, Thuu! Thuu!*) ja **-JÄLJENDUSED** ehk **onomatopöa**¹: (*põnnadi, põnnadi; karplaubti; kling-li, nii kandlega kling-li; tšub-tšub-tšub; mull-mull-mull-mull*). Luuletuses “Ürgmets” aimab Johannes Semper järele linnulaulu (kas taipad, millise?):

*tunnen, kuis latvadelt haljana sajab
helidevihma rütmikaid tilku:
Logbliüüdi güi güi
viliküüt viuhüüt
torogegeo büi büi
tiu tiu tirigüüt
bibigööök bibigööök
tsiut tsiut
vrlt vrlt
tsrklvüüö
öö
gee
güits.*

Kõlamuljeid loob ka **PAHAKÕLA** ehk **kakofoonia**², mis koondab raskesti hääldatavaid häälikuid, silpe või sõnu nagu Artur Alliksaar luuletuses “Traakia maagia”:

*Kabtlev ahv. Vahva kahver. Jahvatav ahven. Rahvameelne kahvel.
Kabtlane sahver. Vahane vahvel. Labtine labt. Kabvatu tabvel.
Sahapahk. Nabanahaalsus. Vahetu tabe. Mahlakas mahv.
Pabedekahetsus. Tabumatu krabh. Jahmuma panev ahvatlus. Kabte ahistav sabin.*

Häälikud võivad seostuda ka sisulise tähenduse ehk **HÄÄLIKUSÜMBOOLIKAGA**: pikk *uu* võib seostuda tuule ulgumisega, pikk *ss* lainete mässamisega jne. Tematiseerumine hääliku tasandil on luules eeldatav: luuletusse *tilgast* võivad koonduda häälikuühendid *ilk* ja *lk*, luuletusse *püsst ü* ja *sk*. Marie Underi luuletuses “Uneretk” korduv *õ*-häälik sisendab lõhkuvat õudu ja õõva:

¹ Onomatopöa (*onoma* — kreeka k. ‘nimi’ + *poiein* ‘tegema’, ‘looma’) on helide häälikuline jäljendamine, keelde toomine.

² Kakofoonia (*kakos* — kreeka k. ‘halb’, ‘kuri’ + *phone* ‘heli’, ‘kõla’) on pahakõla.

*On tuuled lõõtsudes lõbkanud jõge,
see turtsudes kees.
Ma sülgasin pibku ja sõudsin kui sõge,
ma sõudsin, mis jõudsin, kui täis meremees.*

Kõlamängu seovad kirjapiltkujundiga **ANAGRAMMID**¹ ehk teiste sõnade loomine sõnade või nimede häälikute või silpide ümbertõstmise teel. Tulemuseks on häälikutasandi dialoog lähtesõna ja tuletiste vahel. Näiteks Ilmar Laabani mäng Juhan Liivi nimega:

*Hilja, vinu,
nubi vilja,
vihja linu
hilju, vina...
(Ahjul viin.)*

Sellele on lähedased **PARAGRAMMID**² ehk näivad teisiti- või väärkirjutused, kus väljendites tõstetakse ümber (vrd. A. Alliksaare “Alternatiiv”) või asendatakse üksikuid häälikuid või silpe, loomaks üllatavaid kõla- ja tähendusseoseid:

*me läksime üle mure
ja muri kohises
me lend'sime üle mure
ja muri mühises*

*ei mureta olla saa! jubhei!
muri — see on meie leib! jubhei!
muremebed! taruiraraa!*

Andres Ehin “Kimbuke sinilolli”

Kubism, džäss ja **sürrealism**³ on käeulatuses. Helimaalingud on aluseks **kõla-luulele**, mis võib ulatuda piirini, kus muutub ähmaseks luuletuse ja muusika-teose vahe. Häälikulis-sõnalisi heliteoseid, mida saab ainult elavas esituses või plaadilt kuulata, aga mitte üles kirjutada või lugeda, löi helitehnikat kasutades

¹ Anagramm (*ana-* — kreeka k. ‘taas’, ‘peale’ + *gramma* ‘täht’) on väljendi tähtede või silpide ümberpaigutus uue väljendi loomiseks.

² Paragramm on väljendi tähenduse muutmine tähe või silbi muutmisega, “väärkirjutus”.

³ Sürrrealism (*sur* — prantsuse k. ‘peal’ + *réalisme* ‘realism’) on mõistuse kontrollita absurdne, “realismitagune” kunst, mis taotleb teadvustamata tungielu väljendamist.

Luule vorm

Ilmar Laaban, nimetades seda vormi **häälutuseks**. Üks tema eelkäijaid oli **futurist**¹ (hilisem sotsialistlik realist) Erni Hiir, kes nagu H. Visnapuugi armastas **glossolaaliaid**² — ähmase tähendusega tundelisi lalinaid.

ARMLUUL

Kii..... kii..... kiii!
Kippee ri-rindari kippe
ko sütt-amm arm
Sütt-amm arm
mo sütt-amm süttiskelle
Aaal! —
Škvaal škvaal šmvaal aal
simm surgu-surm turgu turm
ko sütt-amm sütt-amm arm
Korr torskas karm torm karm
torm stoikust tõstas tarm
tarm kaug-laug langus lõõskas laul
laul arm laul karm laul tarm.

HARJUTUSED

- 1) Erista lühikesed silbid Juhan Liivi luuletuses “Lumehelbeke”. Milline on nende suhe pikkade silpidega? Kuidas toetab silpide kõlapilt teksti tähendust?
- 2) Leia Hando Runneli luuletuse “Üks veski seisab vete pääl” salmidest
  - a) kaashäälikualgriimi ehk alliteratsiooni;
  - b) täishäälikualgriimi ehk assonantsi;
  - c) lõppriimi;
  - d) muid kõlakordusi.
- 3) Mis tekitab Hando Runneli luuletuses “Kehv kõhn poiss” teadlikku pahakõla? Iseloomusta luuletuse sõnade/silpide häälikukoostist.

¹ Futurism (*futurum* — ladina k. ‘tulevik’) on traditsioone eitav, tulevikuühiskonda ihalev kunstivool.

² Glossolaalia (*glossa* — kreeka k. ‘keel’, ‘tundmatu sõna’ + *laleo* ‘lobisen’) on arusaamatu häälitsus, väimustunud lalin.

KEHV KÕHN POISS

*Kehv kõhn poiss läks
jäik must müts peas
kuub karm palg hall
jalg nõrk all tal
hull hell hing sees.
Läks poiss kurb poiss
tumm usk toeks kuid
mis tast sai kust
teaks ma.*

*Üks paks poiss
kah kihk peas
narr naer näos
suu meest must
läks kah kuid
tast vist sai
paks mees küll.*

- 4) a) Leia onomatopoesia Gustav Suitsu luuletuses “Sapine kuu”;
b) kirjelda helijälgenduste võimalikku häälikusümboolikat;
c) erista värsikordused.
d) Püüa esile tuua nende võtete roll luuletuse meeleolu loomisel ja süvendamisel?

SAPINE KUU

*Sapine viirastab kuu
lumiste väljade sõrval.
Varjutab teeääri puu.
Haledalt värava kõrval
koer ulub huu, ulub huu!
Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma suksed.*

Luule vorm

*Sapine viirastab kuu,
tinedaks hõbetab õue.
Varjutab teeääri puu,
maailma mure me põue,
koer ulub huu, ulub huu!
Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma sukсед.*

*Sapine viirastab kuu,
käime kui hukatusorus.
Varjutab teeääri puu.
Miks on su pää nõnda norus?
koer ulub huu, ulub huu!
Kinni löödud elu ukсед,
sõitvad, sõitvad surma sukсед.*

5) Milliste luuletajate nimetähed on Ilmar Laabani anagrammide aineks?

a) <i>Raudkeralt sööd, karud reast lööd. Rööök: "Ader lastud!"</i>	b) <i>Sugutas vist su vigast ust, suvist tagus, su vigastust.</i>	c) <i>Naerumirde raidmeurine murran Idee randmereni.</i>
d) <i>Kinnaveri pubus rinnas pehkiv "uu!" Kinni pures vahu naisekihv pruun.</i>	e) <i>Veretibalt rebit valet vaeb litter veteribalt.</i>	f) <i>Kunagi mus nugis kuma kuna mugis munka siug.</i>

6) Mis teeb Andres Ehini "Kimbuke sinilolli"-tekstidest paragrammid?

a) <i>kui taskus on reba kõik teed on valla sa mune kus tabad</i>	b) <i>surmkübar ja õelapadi nutku nutku õelakene nutku õelasilmakene</i>

SALMID JA KINNISVORMID

Luuletusi võib kirjutada salmidega või salmideta, sisetunde järgi või levinud vorme tarvitades. Mis on salmid? Millised on levivad kinnisvormid? Seda kirjeldab õpetus salmidest ehk stroofika.

SALMID

Leidub luuletusi, mis koosnevad lihtsalt ühest värssist või värssirühmast. Näiteks võib ühesalmiline haiku esineda ka ridadeks murdmata kujul. Sarnase ehitusega rühmadeks liitunud värse aga nimetatakse **SALMIDEKS** ehk **stroofideks**¹. Luuletused võivad koosneda ühesugustest või korrapärase ehitusega erisugustest salmidest. Kui värsside arv või ehitus värssirühmades muutub korrapäratult, ei ole tegu salmide, vaid **näivsalmidega**.

Salmi ehk stroofi eristab

- kirjapilt: salmivahe, taandrida, suurtähed;
- värsside kindel arv;
- ühtlane värssimõõt;
- riimitervik;
- lausungi ja tähenduse tervik.

Salmi nimetused värsside arvu järgi on

- **kaksik** ehk kaksikvärss (**distihhon**²);
- **kolmik** ehk kolmikvärss (**tertsett**³);
- **nelik** ehk nelikvärss (**katrään**⁴);
- **viisik** ehk viisikvärss (**kvint**⁵);
- **kuuik** ehk kuuikvärss (**sextett**⁶).

Harrastatakse ka seitsme- ja kaheksarealisi (septett ja oktett) või isegi pikemaid salme, näiteks **Onegini stroof** sisaldab 14 rida nagu sonettki.

¹ *strophe* — kreeka k. 'pööre'; tantsiva ja laulva koori pöördumine altari poole; seotud värsside kogum, salm.

² *Distihhon* (*dī-* — kreeka k. 'kaks korda' + *stichos*, 'rida') on kaksikvärss.

³ *tertius* — ladina k. 'kolmas'; *terzetto* — itaalia k. 'kolmikvärss'.

⁴ *quatre* — prantsuse k. 'neli', 'neljas'; *quatrain* — nelikvärss.

⁵ *quintus* — ladina k. 'viies'.

⁶ *sextus* — ladina k. 'kuues'.

KINNISVORMID

Luuletused jagunevad žanriteks kaheti: kas sisu, temaatika ja käsitlusviisi või kinnistunud vormi — värsimõõdu ning salmide — järgi. Vormitunnuste alusel tekkinud luuležanre võib nimetada kanoonilisteks¹ ehk **kinnisvormideks**.

Nü peetakse lüürilist või eepilist jutustavat luuletust **POEEMIKS**², dramatismi süvenemisel lüroepiliseks **BALLAADIKS**³, allegooria ja õpetussõna lisandumisel aga **VALMIKS** — eristus on sisuline. Samas poemi, ballaadi, piduliku ülistuslaulu ehk **OODI**⁴, õnnerikka karjaselaulu ehk **PASTORAALI**⁵ või pilkelaulu ehk **EPIGRAMMI**⁶ loomisel ei ole välistatud mistahes värsimõõdud või salmid: neliktrohheusest vabavärsi ja heksameetrini, kaksikutest, kolmikutest või nelikutest muude stroofideni.

Vanaprantsuse ballaadiks aga nimetatakse lüürika kinnisvormi, kus kolmele kaheksarealisele salmile, millest iga lõpuvärs on tavaliselt refrään, järgneb lühem **saade** ehk **kõnetlus** — eristus on vormiline. Ent miski ei takista selles skeemis ka lühikest dramaatilist lugu jutustamast — olemaks samahästi lüroepiline ballaad. Eesti luules on vanaprantsuse ballaadi tutvustanud Juhan Jaik, Henrik Visnapuu, Heiti Talvik ja Betti Alver. Sonett, tuntuim kinnisvorm, on ühtlasi ka kuulsaim armastusluule liik — sealt ka tema suur populaarsus: ilmselt žanr nii vormi kui sisu poolest.

Kinnisvormid pakuvad luuletajaile poeetilise traditsiooni tuge ja osalust. Vormimälu säilitab endas paljude loojate kogemust, millega on põnev dialoogi astuda. Luuletajale jääb alati poeetiline vabadus⁷, kas täita nõudeid täht-täheliselt või püüda tingimusi muuta vormi omalt poolt rikastades.

Antiiknäidetena esitleti juba üllast värsimõõtu **HEKSAMEETRIT** ning kaksikvärsivormi **ELEGILIST DISTIHHONI**. Eriti Ain Kaalepi luules kohtab Sappho, Alkaiose ja teisi antiikstroofe nagu ka hispaania rahvastelt laenatud **ROMANSSI** või araabia luulet jäljendavat **kaksikvärssides** ehk

¹ *kanon* — kreeka k. 'mõõdupulk', 'eeskuju', 'juhis', 'reegel'.

² *poema* — ladina k. 'tehtu', 'teos', 'luuletus'; pikem lüroepiline luuletus.

³ *ballizo* — hiliskreeka k. 'tantsin'; *ballada* — vanaprantsuse k. 'tantsulaul'; *ballad* — inglise k. 'jutustav laul'.

⁴ *ode* — kreeka k. 'koorilaul'; pidulik, ülev luuletus, kiidulaul.

⁵ *pastor* — ladina k. 'karjane'; pastoraal on karjaselaul.

⁶ *epigramma* (*epi*- 'juures', 'peal' + *gramma* 'kirjutis') — kreeka k. 'pealiskiri'; kiri mälestussambal, lühike luuletus; hiljem lühike pilkelaul.

⁷ *licentia poetica* — ladina k. 'poeetiline luba'; looja vabadus teisendada vorminõudeid.

BEITIDES¹ loodud **GASEELI**² või muid põnevaid vorme. On ju loomulik, et kui luuletuse teemaks valitakse midagi klassikalist, mõtleb oskuslik poeet antiikvormide peale, kui aga ida- või lõunamaist, pöördub samariimiga beitide poole.

Jaapani luulest laenatud vormid on **TANKA** ja **HAIKU**. Viimast, nagu sonettigi, võib pidada žanriks nii vormiliselt kui sisuliselt, sest haiku on kindla silbiarvuga luuletus, mis püüab väljendada filosoofilist metafoorivaba looduselamust.

Euroopa luule levinuimaks kinnisvormiks tuleb kahtlemata pidada 14-realist **SONETTI**³, mille viisikjamb ja mitmekordsed riimid taotleavad kõlavust ning vaimupeenust. Esimesed eesti sonetid, kuigi saksakeelsed, ilmusid juba 17. sajandil Reiner Brockmanni sulest. Saksakeelse soneti avaldas Leipzgis ka K. J. Peterson. Eestikeelse soneti kõrge meisterlikkuse saavutasid sajand hiljem Marie Under, Henrik Visnapuu, Johannes Semper, Jaan Kärner, Juhan Sütiste, Betti Alver ja Bernard Kangro. Tänapäeva vaba- või vemmalvärsi taustal tundub sonett vahel vanamoelisena, aga Indrek Hirv ja teised vormitaidurid on sellest üle.

Tavaliselt luuakse **itaalia sonette** (4+4+3+3 värssi), mis pakub nelikute kirjelduse pingelist murdumist kolmikute eneseväljenduseks. Nii nagu novellis, on ka sonetis tähtis **üllatav pööre** ehk **PUÄNT**⁴, mille esiletõstmise võimalused on head **inglise** ehk **Shakespeare'i sonetis** (4+4+4+2 värssi). Soneti vormiga võib mängida: jätta salme ja värse ära (4+3+3, 4+3), kirjutada juurde (4+4+3+3+1), panna risti (4+3+4+3, 4+4+1+4+1), tõsta sülle (4+3+3+4) vmt. Kirjutada võib ka arhailisi kahesalmilisi sonette (8+6).

Kuulus, ent keeruline trikk on vähemasti 15 sonetist koosnev **SONETI-PÄRG**, kus iga luuletuse lõppvärss on järgmise algusvärsiks, kusjuures sonetti siduvatest värssidest moodustatakse omakorda uus luuletus — **magistraal** ehk **juhtsonett**. Väljakutse seisneb eesti keele riimsõnade nappuses, mida ehtne sonetipärg vajab paarikümnete kaupa.

Ilusa ja ajalooliselt valusa sonetipärja “Eikuskimaa, meta-maailm” kirjutas Bernard Kangro, loobudes nii riimidest kui silprõhulisest värsist. Pärja daktülilaadne rõhuline mõõt laulva jambi asemel mõjub sügavamalt, mõtlikult ja jutustavalt. Näitena xi ja xii sonett ning lõppmagistraal.

¹ *bejt* — araabia k. ‘telk’, ‘maja’; tervikliku sisuga kaksikvärss.

² *ghazila* — araabia k. ‘armukõnesid pidama’, ‘armulaul’, ka ‘kedrus’; riimitud beitides laul, mille lõpus on vihje autori nimele.

³ *sonus* — ladina k. ‘kõla’, ‘hää’, ‘esitus’; *son* — vanaprantsuse k. ‘laul’, *sonet* — ‘väike luuletus’.

⁴ *pointe* — prantsuse k. ‘teravik’, ‘tipp’; üllatuslik mõttekäik, vaimukas ootamatu lõpp.

X

/—/

*Teisel pool unesid usinad sepad
peksavad tornides puruks kelli,
taeva all keerlevad raisakullid.*

XI

*Taeva all keerlevad, raisakullid,
seitsmenda pitseri päevad on käes.
Mis sünniks siis kui äkitselt Jeesus
elusalt ilmuks maa peale taas?*

*Vabastaks Kristuse lunastav sõna
maailma rahvad roimast ja süüist? —
Vastuseks kibutav Tuhkur bobune,
valjenev kapjade tüimin su peas.*

*Sõõrmeisse imbub tuttavat vingu,
teisel pool Peipsit põlevad sood,
teiselt poolt peipseid ähvardab hukk.*

*Brežnev ja Mao. Hitler ja Stalin.
Reedetud Baltikum, jagatud Poola...
“Quo usque tandem...?” Cicero küsisib.¹*

XII

*“Quo usque tandem...?” Cicero küsisib.
Keegi ei vasta. Vaid raadio möirgab.
Müitingult pudeneb ükskõikne rahvas.
Jahimees kibutab Volvoga metsa.*

*Õhtuks on kõned ja jutlused liisund,
naps ja jahisaak külmetuskapis.
Armistund tandrritel rahutult trambib
rasketes sõdurisaabastes surm.*

*Jänest, kes külmanud lagedalt lastud,
nülitud, labatud, praetud ja söödud,
iial ei suuda me enestes tappa.*

¹ *Quo usque tandem...?* — ladina k. ‘kui kaua veel...?’; Cicero süüdistuskõne algus Catilina vastu.

*Lapsikus harduses tagasi ajas
põgened, tolmuga täitub su pea,
lapsepõlv sinavalt vastu kiirgab.*

XIII

*Lapsepõlv sinavalt vastu kiirgab.
“Boože Zarah brani...” Nikolai Teine,
keisritütarde kallatud pildid:
Olga, Maria, Tatjana... kes neljas?*

/—/

*Kauge Eikuskimaa, meta-maailm —
lapsepõlv sinavalt vastu kiirgab.
“Quo usque tandem...?” Cicero küsib.
taeva all keerlevad raisakullid.*

*Seinad on lagunend, lage ei ole.
Taganeb öö, siis ruttu ka sina!
Kubugi pääsu ei ole siit maalt,
eksid ses tõeluse suletud ruumis.*

*Merigi valgele liivale roomab,
pimedus tiheneb mändide vabel,
vangla katusel karjuvad vangid.*

*Tagasi maasse tõmbuvad puud,
jõed mida keegi enam ei kuule. —
Valgete seinte sihisev hääl.*

Euroopa luules kinnisvorme jätkub. Näiteks kasutab Gustav Suitsu “Tuulemaa”-tsükkel 3-värsilisi **tertsiine**, mida on tihti katsetatud ka hiljem. Harvad ei ole ka kuuevärsilised **sekstiinid** või kaheksavärsilised **oktaavid**. Nende ja teiste vormide nõuete kohta pakub üksikasjalisemat ülevaadet Jaak Põldmäe “Eesti värsiõpetus”.

HARJUTUSED

1. Nimeta
  - a) poeeme;
  - b) oode;
  - c) pastoraale;
  - d) valme.
  - e) Võrdle nimetatud luuletuste salme.
2. Mis on August Alle luuletuse (1920) žanriks? Kas see on kinnisvorm?

LENDAV PULLUKE

*Puse-, kuseleb kui hulluke
meie futurismi pulluke.
Soola saba peale, abi rutulist —
raisku läheb muidu futurist!*

3. Leia üks inglise ja üks itaalia sonett. Iseloomusta luuletuste
  - a) sisu;
  - b) värsimõõtu;
  - c) riime;
  - d) võrdle salme.
4. Kirjuta loodushaiku.
5. Kirjuta pühendustanka.
6. Kirjuta poliitiline epigramm.
7. Jaan Krossi ballaad “Irax” ja Ain Kaalepi ballaad “Eeslid” on kirjutatud gaseeli vormis. Võrdle luuletuste
  - a) sisu;
  - b) värsimõõtu;
  - c) riime ja salme ehk kinnisvormi järgimist.
8. Kirjelda Jaan Malini trioleti
  - a) värsikordusi;
  - b) riime;
  - c) huumorit.

AIANDUSLIK TRIOLETT

*Kastekann ei taba enam kasta.
 Õu see täitub ainult kuiva korinaga.
 Otsin viga, milles asi, kuid ei lasta,
 sest et kann ei taba üldse enam kasta.
 Enne nirises aeg-ajalt veel tilasta.
 Seegi lõppes — ükskord põud on aia taga,
 mida kastekann ei taba enam kasta:
 õu see täitub ainult kuiva korinaga.*

9. Iseloomusta Paul-Eerik Rummo luuletust kui vanaprantsuse ballaadi.

KINNI HOIDMAS

*Ennäe õuna kinni hoidmas puust
 õhuakrobaati teise suust
 külmakartjat jahtuvastki leest
 hapuurga lahtuvastki meest
 ennäe seda naist ja seda meest
 nelja käega kinni hoidmas kuust
 aga kuu on auke täis kui juust.
 Varju! peitu! paku! mille eest?*

*Jälle algan mõtlemata muust
 ennäe õuna kinni hoidmas puust
 hobune ei taba valla reest
 metsnik metsast pargivaht alleest
 üks saab sooja viinast teine teest
 mõni lapsest mõni koerast truust
 aga koer on pulstund kirbutuust.
 Varju! peitu! paku! mille eest?*

*Pintslist kantslist püsisist käsipuust
tuulest taevast kurgede klukluust
alpinistid köiest helmed keest
pime kepist kepi kaudu teest
kes saab Marxist tuge kes Coué'st
näe kuis rõõmu tundes randevuust
hoiab liha kinni valgest luust.
Varju! peitu! paku! mille eest?*

*Ei ma enam saagi mõelda muust
ennäe õuna kinni hoidmas puust
ujujat kes haarab kinni veest
põgenedes uppumise eest*

LISALUGEMIST

- Aristoteles.** *Luulekunstist (Poetika)*. (Tlk. Jaan Unt.) — Tallinn: Keel ja Kirjandus, 2003
- Martin Heidegger.** *Kunsteose algupära*. (Tlk. Ülo Matjus.) — Tartu: Ilmamaa, 2002
- Ain Kaalep.** Lugeja kool. — *Vikerkaar* 1986, 1/3/5; 1987, 2/6
- Hasso Krull.** *Katkestuse kultuur*. — Tallinn: Vagabund, 1996
- Juri Lotman.** *Kultuurisemiootika. Tekst — kirjandus — kultuur*. Tallinn: Olion, 1990
- Mihhail Lotman.** Poetika lühikursus. — *Vikerkaar* 1986, 1/3/5; 1987, 1/3/9; 1988, 1
- Arne Merilai.** *Pragmapoetika. Kabe konteksti teooria*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003
- Mart Mäger.** *Eesti keele õpik XII klassile*. (2. tr.) Tallinn: Valgus, 1989
- Mart Mäger.** *Luule ja lugeja. Artikleid, arvustusi, esseid*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979
- Reet Neithal.** *Mis on mis kirjanduses. Kirjandusterminite leksikon keskkoolile*. Tallinn: Koolibri, 1999
- Jaak Põldmäe.** *Eesti värsiõpetus. Monograafia*. (2. tr.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002
- Bernard Sööt.** *Kirjandusteooria lühikursus*. (2. tr.) Tallinn: Valgus, 1966
- Viktor Šklovski.** Kunst kui võte. — *Vikerkaar* 1993, 8
- Sirje Nootre.** *Kirjanduse kõnetus. Gümnaasiumiõpik*. Tallinn: Avita, 2004
- Jaan Unt, Jüri Talvet, Peeter Torop.** *Maailmakirjandus I. Antiikajast valgustuseni*. Tallinn: Koolibri, 2001